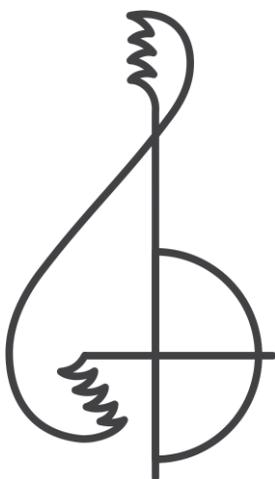

12+

6
2016

НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор

Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Зам. гл. редактора, проза – Борис ГУСАЛОВ
Поэзия, драматургия – Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Станислав КАДЗАЕВ, Елизавета КОЧИЕВА,
Анатолий КУСРАЕВ, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2016

ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН АЕМÆ АЕХСÆНАДОН-
ПОЛИТИКОН АЕРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор

ХЪОДЗАТЫ АЕхсар

Редакци

Сæйраг редакторы хæдивæг, прозæ – ГУСАЛТЫ Барис
Поэзи, драматурги – МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизæ, КЪАДЗАТЫ Станислав,
КЪУСРАТЫ Анатоли, ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2016

НОМЫРЫ ИС:

ЦÆГÆРАТЫ МАКСИМ: 100 АЗЫ

ЦÆГÆРАТЫ Максим. Арты цæхæртæ. Радзырд 7

КЪИБИРТИ Амурхан. Царди игурæн. Æмдзæвгитæ 30

МАМИАТЫ Таймураз. Номдзыд Хъарадзау 40

ДЖЕМАЛДИН ЯНДИЕВ: 100 АЗЫ

Джемалдин ЯНДИЕВ. Уалдзæджы сидт. Æмдзæвгæтæ 63

УÆЛАХИЗДЗАУТÆ

ХЕКЪИЛАТЫ Цæразон. Дард хæсты хæстæг уынæр 71

ТАУТИАТЫ-ПСХАЦЪÆТЫ Лидæ. Таутиаты зынгхуыст хæстонтæ

ПУБЛИЦИСТИКÆ

ХЪОДАЛАТЫ Ханысиат. Кæд фысгæ, уæд – æргомай 89

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ 92

ÆВЫД-ДЫВЫДОНЫ ДУГ 80

Ирон æвзагзонынады фарстаты тыххæй наукон конференцийы 107

ИРОН ПРОЗÆЙЫ АНТОЛОГИ

СЕЧЪЫНАТЫ Ладемыр. Поезд анкъуысыд. Радзырд 114

АРВИСТОН 132

ТÆФÆРФÆС

ХЪАЙТЫХЪТЫ Азæмæт 142

Æнаккаг адæймæгтæ сты æнæ-хъæн легионтæ. Уыдон æдзух сæ былалгъыл дарынц «паддзахад», хъуыды та фæкæнынц, къазнайы хардзæй иттæг дзаджджын чи у, уыцы хæбизджыныл.

М. Салтыков-Щедрин

Хицæуттæ раджы райдыдтой паддзахад уæй кæнын, цыма æппæт-адæмон дукани у, уыйау.

*В. Ключевский,
1908 азы ноябрь*

ЦЕГЕРАТЫ МАКСИМ: 100 АЗЫ

АРТЫ ЦÆХÆРТÆ

Радзырд

Æртæ боны хæст нæ банцад. Бæрзбыны хъæу дыууæ хатты урс хъазахъхъы къухты бахауд, дыууæ хатты дæр æй фæстæмæ байстой партизантæ. Хъæуы цæрджытæ, искуы иуæй фæстæмæ, хъæдмæ фæлыгъдысты. Æртыккаг бон изæрдалынгты хъазахъхъ хъæу ныууагътой, кæмдæр сæхи бафæсвæд кодтой.

Цæргæсты Сослæмбеджы партизанты къорд хъæугæрон кæйдæр хæлд хæдзары æрәнцад æмæ æнхъæлмæ касти партизанты сæйраг тыхты æрбацыдмæ. Афтæ дзырд уыдысты.

Дард кæцæйдæр хъуысы иугай гæрæхтæ. Куййтæ сыл рæйынц. Рæстæгмæ фæсабыр ваййы хæфсыты уасын. Æвæццæгæн, гæрæхтæм фæхъус ваййынц. Чысыл раздæр бон цъæхтæ кæнын райдыдта, стæй фæстæмæ бæстæ нытталынг. Афтæ ваййы боныцъæхты – æхсæвы майдар йæ фæстаг тыхтæ æрбамбырд кæны, йæ сау нымæтæй æрбамбæрзы æппæт дæр. Стæй кæс, æмæ арвы кæрæттæ сæ цæсты хаутæ сисынц. Гæзæмæ фæлурс тæлм сыл фæзыны.

Гом рудзынджы тарвазыл æрәнцой кодта, афтæмæй дард кæдæмдæр кæсы Сослæмбег. Чысыл раздæр хъахъхъæнджытыл æрзылд. Ноджыдæр ма сын иу хатт бамбарын кодта, æнахуыр хъæуы фыдбылызæй тæссаг у, хъæдырдæм уæ

хъус тынгдæр дарут, зæгъгæ. Хъахъхъæнджытæ, кæд æртыккаг æхсæв æнæхуыссæг уыдысты, уæддæр сæ фынайнай никай баййнафта. Бæхтæ цауылдæр сызнæт сты. Бабæрæг кодта уыдон дæр. Иуæн дзы йæ дзыларбос йæ къæхтыл стыхст, иннаеман йæ саргъ йæ гуыбынмæ æрбырыд. Бабæстон сæ кодта. Бæхтæ сæ уынаерæй куы банцадысты, уæд æрдæгсыгъд сарайы къуымты разылд, дæларм-уæларм, хъæбыс-хъæбыс, кæрæдзи дæлфæдгæм хуыссыдысты йæ фæллад æмбæлттæ. Куы сæ райхъал кæнон, зæгъгæ, хус хъæмпыл хъавгæ, арæхсгæ рацыд.

Йе ‘мбæлтты хуызæн йæ тарф фынты аныгъуылд бæстæ. Банцадысты топпы гæрæхтæ, куйты райын. Æрмæст ма хæфсытæ дард кæмдæр, хъæуы æдде æйттæй уасыдысты. Сабыр, æнæзмæлгæ, æнæуынаер. Тæнæг мигъты æхсæнай стъалытæ сæ цæстытæ фæныкъул-фæныкъул кодтой, йæ гыццылæй нырмæ дæр нæ уарзта Сослæмбег ахæм æнæуынаер, æдзæм æхсæвтæ. Уæд та искуыцæй доны хæл-хæл куы цыдаид. Мæнæ-иу сæхимæ, хæхбæсты, сæ гыццыл фыдуаг дон æхсæв-бонмæ бæстæ йæ сæрыл куыд саста, афтæ. Æрдз фæллад хæстон лæджы хуызæн хъуамæ ма уа. Хъуамæ йын йæ фын исчи хъахъхъæнгæ кæна – цъиуты зард, хæфсыты уаст, доны сæр-сæр, дымгæйы къуыс-къуыс.

Хъалагъуры къæхты уынаер, бæхты цъæм-цъæм, йе ‘мбæлттæй кайдæр хуыр-хуыр. Сыбар-сыбур кæнынц бæласы сыфтæртæ. Цытæ та дзурынц – хæйрæг сæ зонæг. Изæрсарæй сæ сусу-бусуйæ нæма банцадысты. Бæласы къалиуты куы иуфарсырдæм æркъул кæны дымгæ, куы иннæ фарсырдæм. Бонырæм фыдуагæй-фыдуагдæр кæны, уазалæй-уазалдæр. Хъазы Сослæмбеджы сау бецыккæй. Фæмидæг ваййы гом æфцæгготы. Суанг ма дыууæ уæны астæуты дæр буар æлхысчъытæгæнгæ афардæг ваййы.

Хуыссынц, хæстфæлладæй къуымты ныффæлдæхтысты йе ‘мбæлттæ. Куы сæ иуы хуыр-хуыр ссауы, куы сæ иннайнайы. Кæд сæ талынджы дзæбæх не ‘взары, уæддæр дзы алкай дæр йæ хуыр-хуырай зоны.

Йæ цыбыр, цъарджын кæрц йе уæхсчытыл æрбаппæрста, афтæмæй кæсы Сослæмбег, арвы кæрæттæ сабыргай куыд рухс кæнынц, уымæ. Рагæй дæр бирæ уарзта сæумæрайсомы хурыскаст. Хур йæ был куы сдары, йæ рухс тынтæй арвы кæрæттæ куы ссудзы, цъиутæ алы хъалæстæй куы суасынц, уæд ма уымæй хуыздæр цы уа! Цæуыл ма тынгдæр бацин кæна уымæй хуыздæр адæймаг! Æрыгонæй, зæрондæй.

Йе ‘мбэлттæй цалдæр сыстад сæ мидхъуыдыйы. Дзырдтой йын, цæмæн бадыс, иучысыл дæ фæллад суадз, зæгъгæ. Никай коммæ сæ бакаст.

– Хуыссут, мæн хуыссæг нæ ахсы, – дзуапп сын лæвæрдта Сослæмбег, æмæ йæ хъуыдытæ йæ сæры магъзы мыдыбындзытау дыв-дыв кодтой, йæ цæстытыл уадысты, абон æрхы цы фараст æмбалы баныгæдтой, уыдон. Нал фендзысты, нал бацин кæндзысты уыдон райсомы хуры скастыл.

Тагъд хур скæсдзæн. Ныррухс кæндзæн бæстæ. Ныртæккæ цъымарайæ цы хæфсытæ уасы, уыдон дæр ма фендзысты хурыскаст. Фæлæ фараст цæрынхъуаг уды... Бæтæхъо, Хъазджери, Хъасполат... Се ‘ппæтдæр. Нал ратæхдзысты сæ гыццыл сабитæ сæ размæ. Æмæ уæд Беслæн æмæ Хъызылбег та? Сæ рустыл сæрдасæндзæф дæр нæма уыд, хъазты сæм нывыл кафыны бар дæр нæма æрхауд. Кæд афонмæ искайы чызджытæ сæ размæ хъæугæронмæ рацыдысты. Кæм сын агурдзысты сæ ингæнтæ, кæй сыджытыл басур уыдзысты сæ судзгæ цæссыгтæ? Кæй хæдзæртты батондзысты сæ чындздзон дарæстæ? Сæ ныййарджытæ, нæ хъæбултæ кæм сты, зæгъгæ, куы бафæрсой Сослæмбеджы, уæд сын цы зæгъдзæн? Цавæр ныхæстæй сын байгас кæндзынæн сæ зæрдæйы хъæдгæмттæ? «Мæлæт æмæ цард карз тохы куы бацауынц, уæд дзы æндæр гæнæн нал ваййы» – афтæ сын куы зæгъа, уæд æй бамбардзысты?

Нæ, мадæн йæ хъæбулы чи баива, ахæм ныхæстæ ничима æрхъуыды кодта, иуы зæрдæйы дæр нæма райгуырдысты, иу æвзаг дæр сæ нæма скарста?..

Æмæ та ногæй Сослæмбеджы цæстытыл ауадысты йæ зынгуыст кæстæрты тугæрхæм цæсгæмттæ, се ‘хсаргæрдты æхсидт, сæ бæхты хуыррытт...

Зæрдæ цыдæр ныхъывта, цыма йыл алырдыгæй дойнаг дуртæ ныффæлдæхтауыд. Хæлд быруйы фæстæ хосы цъынайы алыварс лæууынц бæхтæ. Хос куыд мерш кæнынц, уый дзæбæх хъуысы Сослæмбегмæ, сæ хиды тæф сын æмбары. Кæдæй нырма нал уыдысты ист сæ сæргътæ! Сæ хиды фынк ныхъхъæбæр сæ тæнтыл, æфтаугæты алыварс. Сæ комы тæф сæ сæрма сбæдт. Уæртæ йæ зыгъар Айтег сыррдзастæй кæсы фæйнæрдæм. Рæстæгæй-рæстæгмæ йæ хъустæ фæгæмæл кæны. Æвæццæгæн, йæ барæджы фæзындмæ æнхъæлмæ кæсы. Кæдæм та фæраст уыдзысты – хайрæг йæ зонаг. Ныхæстæгæнгæ та йæм фæзын-

дзæн Сослæмбег, къæбæры мур ын атысдзæн йæ дзыхы, цæргæсау стæхдзæн саргъмæ – æмæ уæд агай, кæдæм дæ фез-даха, уырдам дæ ных сараз. Æнæ сгæрст фæндæгтыл, æнахуыр цауæнтыл.

– Айтег, Айтег... Мах ныр кæйдæр хъæуы фынай дæр нæ кæнæм, фæлыгъд дæуæн дæр дæ хуыссæг. Æнхъæлмæ кæсыс дæ хицаумæ. Дæ хъустæ дæр уымæн хæрдмæ фæхауынц. Фæлæ цымæ афонмæ цы митæ кæнынц нæхимæ та? Æвæццæгæн та дада йæ кæрцы къæриты йæхи батыхта, рацыд уынгмæ æмæ бынмæ, коммæ кæсы йæ цъынц цæстытæй. Доны уынæр дæр æм дæ къах-хъæры хуызæн кæсы. Кæнæ нана... Уый та дысон-бонмæ йæ цæстытæ не ‘рцъынц, кодтаид.

Афонмæ та йæ сæгътæ дуцы, фыдуаг Гуымыдза та дзы ралидз-балидз кæны скъæты къуымты. Уыцы сæр-сæргæнаг æхсырæй ныр иу къус бануаз! Нана та хæрзаг йæ гыццыл сау цæстытæй худид, йæ былтæ та зына-нæзына змæликкой: – «Ды мын ануазай, ды мын айрæзай...»

Афонмæ та дæ кæвдæс нæхимæ хохаг хосæй дзагæй лæууид. Дада та дын исты хорз хæринагтæ ссардтаид. Нæй гæнæн, фæразын хъæуы. Дадайы загъдау, адæймаг зынтæн райгуыры æмæ сыл уæлахиз чи кæны, тыхджын дæр уый вæййы. Бафæраз ма. Ныр нæ бираæ нал хъæуы. Фендзыстæм дадайы дæр, бафсад-дзæн дæ хохаг цъæх хосæй, хиздзына та хуссары уыгæрдæнты. Цы мæм ныккастæ? Цы та мæм дзагъултæ кæныс дæ хъоппæг цæстытæ? Цы та мæм æвдисыс дæ къуыр д хъус? Уынын æй, уынын. Рисгæ? Ныххатыр мын кæн. Барæй нæ уыдтæн. Афтæ куынаæ бакодтаин, уæд афонмæ нæ дыууæйæ иу нал уыдаид ацы дунейыл. Афонмæ æндæр искæй скъæфтаис дæ англисаг саргъыл, кæнæ та мæн хастаид æндæр искæй бæх. Нæ, цыдæр амонд ма кастис нæ дыууæмæ дæр. Нæ размæ кæцæй фæци уыцы фыдбылызы урс афицер? Хъуыды ма кæныс, комкоммæ ныл йæхи куыд æрбаскъæрдта, йе ‘хсаргард хурмæ цæхæртæ куыд акалдта? Ды цæхгæр куынаæ фæзылдаис, уæд дæ фыдгул дæр афтæ – нæ дыууæйæ иуæн йæ зынг ахуыссыдаид. Фæлæ æз æмæ ды дæр зыгуымы голджытæ не стæм. Хъуыды ма кæныс, йæ сæр куысыфтаджы тылд куыд акодта. Йæ къах æгъдæнцойы ныссагъд æмæ йæ тарст бæх йæ фæдыл радав-бадав кодта... Йæ тæригъæд йæхи. Цы мæрдты ис, уыцы мæрдты æнæ хъус, æнæ цæстæй фæцæрæд!

Кæсы йæ бæх Айтегмæ Сослæмбег. Бæх дæр æй æмбары – бауасы йæм. Йæ хъал сæр бæрзонд сисы, йæ даргъ къубал сивазы. Иннæ бæхты ‘хсæн бæрæг дары. Æмæ хъуамæ афтæ уа – партизаны командирæн йæ бæх иннæты бæхтæй сæрæндæр хъуамæ уа. Цæй командир ма у уæд!?

Йæ мады æфсымæр Айтег ын æй балæвар кодта гыццыл байрагæй. Хæрæфырты лæварæн. Æмæ йæ дадаимæ дыууæйæ сæ комы-комдзæгтæй схастой. Йæ ном дæр ын нал аивтой – Айтегæй баззад. Хохаг нарæг къахвæндæгтыл, тымыгъ райсомты, майдар æхсæвты æнæзивæг хаста куы дадайы, куы та Сослæмбегæн йæхи. Кæм уæрдоны бæхæй, кæм – уæззау уаргъимæ, кæм та саргъы бын. Стæй йæ иу сæрдыгон райсом дада кæртмæ ракодта, саргъ ыл сæвардта, хъæзын къусы дзаг ын махсымæ баназын кодта æмæ загъта:

– Лæппу, холлаг хъуаг æй ма ныууадз. Æгæр буц митыл дæр æй ма сахуыр кæн. – Йæхæдæг бæхы бæрзæйыл йæ цæнгтæ арбатыхта æмæ йæ цæстытæ доны разылдта.

Сослæмбегмæ йе ‘мбæлттæ Ныхасы фæзы æнхъæлмæ кастысты. Бæх цыма йæ хицауы цæстмæ афтæ кодта, уыйау фыццаг йæ фæстæгтыл слæууыд, стæй размæ уыцциу сæррæтт аласта. Фæндаджы дуртыл йæ цæфхæдтæ цæхæртæ скалдтой. Нанайы цæссыгтæ, дадайы æнкъард цæстæнгас фенынмæ йæ зæрдæ нал батардта лæппуйæн, фæстæмæ дæр сæм нал фæкаст, афтæмæй рацыд йе ‘мбæлттимæ. Кæдæм? Цæгаты хъæумæ, партизаны штабмæ.

Афтæ райдыдта йæ ног цард Сослæмбегæн. Афтæ райдыдтой йæ ног, æнахуыр фæндæгтæ Айтегæн.

Йæ галиу хъус Салыгæрдæны бынмæ кæмдæр астымы баззад, йæ фæстаг агъдæй йын сармадзаны нæмыджы схъистæ тымбыл къухы йас фæрчытæ стыдтой, уæддæр йæ зæрдæйы зынг нæ фæкъаддæр.

Хъус Сослæмбегæн йæхи карды цæфæй ахауд. Хъæбысхæсты. Кардæлвæсты. Хъавгæ иуфарсырдæм кодта, фæлæ бæх йæ сæр фæзылдта. Дыууæ урс хъазахъхъаджы сæ бæхтæй куы расхъиудтой, сæ гуыбынтыл хæцгæ ратул-батул куы кодтой, æрмæст уæд базыдта, Айтеджы хъус кæй ахауын кодта, уый. Пыхсмæ йæ фездæхта, дугъы сыфтимæ йын æй йæ хæдоны дысæй баба-ста. Фæстиат кæнæн нæ уыд, æмæ та ногæй дымгæйау хаста йæ барæджы Айтег. Æрмæст иу ран, гыццыл ма бахъæуа, йæ бæрзæй

йæ быны ма фæуа. Фæкалд, йæ хæмхудтæ размæ бахаста, гæды хъæдау ныррызт, фæлаæ йæхи баурæдта.

Æхсæвы йæ хъæумæ баласта. Хостæ йын скодтой. Цалдæр боны йыл саргъ нал сæвæрдтой. Йæ зæнджы цаф дæр ын æрæгмæ базыдта Сослæмбег. Цалынмæ бæх хæстулафт кæнын нæ райдыдта, æгасæй дон нæ фестад, уæдмæ згъордта, йæ хицауы кæдæм хъуыд, уырдаæм хаста. Стæй ныллæууыд. Йæ буар зыр-зыр кодта, афтæмæй Сослæмбегмæ фæстæмæ ракаст, цыма йын æмбарын кодта, мæ бон нал у, зæгъгæ.

Бирæ фæцыд уæд къуылыхæй, æнæ барæгæй. Цæф хæстонау уардæтты фæстæ. Бирæ æхсæвты йын фехсадта йæ цафта Сослæмбег арахъхъы двайнойæ.

...Кæронмæ фæхæццæ кæны хæст – хъæбатырдзинады рæстæг. Цы уыздæн дарддæр? Кæм ма ис хъæбатырдзинад равдисæн? Топпы дзыхæй, æхсаргарды комæй æхсар æмæ лæгдзинад равдисæн?

Æмæ Сослæмбегмæ исдугмæ афтæ фæкаст, цыма хъæбатырдзинады дуг фæстаг топпы гæрæхтимæ ахицæн. Иуæй йын æхсызгон уыди, мæгуыр адæмы тох уæлахизæй кæй ахицæн, уый, иннамæй та йæ зæрдæ кæдæмдæр тындзыдта, рæдывта йæ баттæнтæ.

«Сарæзтон, мæ бон цы уыди, уый бакодтон мæ адæман. Æртæ цафы, æртæ носы, æнæ хуыссæг æхсæвтæ, мæлæг удты хъæрзын.. Федтон, мæ фалтæрæн цы æмбæлди, уый. Хъаст мæ ничи ракæндзæн. Фæлаæ дарддæр та, дарддæр цауыл хъуамæ ныххæцон, цы равзарон сæйрагдæрæн? Гутоны къæдз? Хъæуыхицауы куыст? Нæ, æндæр исты, Сослæмбег! Уыцы куыстытæм иннæтæ дæр сарæхсдзысты. Æз дæр мæхи дард нæ аласдзынæн, фæскъуым нæ бамбæхсдзынæн... Фæлаæ цы уæддæр? Сис ма дæ зæрдæ. Æравæр æй дæ къухы армы. Акæс дзы хурмæ. Иу къуым, иу тугдадзин дæр дзы æнæ басгаргæ ма ныууадз. Бафæрс дæ зæрдæйы, байхъус æм, кæддæра дын цы зæгъид, цы зонд дын бацамонид...»

Фæлаæ зæрдæ кæдæмдæр атахт. Дард кæуылдæрты зилы цыдæр хъуагæй, цауылдæр катый кæнгæйæ. Ныууагъта Сослæмбеджы, бон æмæ æхсæв кæрæдзийæ нæма фæцух сты, афтæмæй. Кæйдæр хъæуы, кæйдæр хæдзары тарвазыл. Ахаста йын йемæ йæ хуыссæг æмæ кæм хохы нарджыты афардæг вæййы, кæм айнæджы тигъæй акæсы, кæм та тыгъд быдырты, судзгæ хъæуты сарты дымгæйы къуызыттимæ баиу вæййы.

Æвзонгдзинады сæнттæ, лæппуйы æгоммæгæс зæрдæ! Цы ма дæ хъæуы, цы дын нæ фаг кæны? Æртæ фондзиссæдз барæджы куы сыстадысты дæ фæдыл. Æхсæв-бон куына зонынц. Фыдæй-фыртмæ цы рæстдзинадмæ фæбæллыдысты, уый куы байстой сæ уды æрхæмтæй, сæ уæззау хъæдгæмттæй. Знаг сæ къæхты бын йæ уд куы исы. Бон куы æрбацъæх кæны. Цы ма дæ хъæуы, цæуыл ма катый кæныс, æрæмон зæрдæ?

Дымгæ хъазы лæппуйы бецыккæй. Дымгæ фæрсы лæппуйы зæрдæйы. Хуыссынц фæллад хæстонтæ хæдзары къуымты. Адджын у сæумæрайсомы фын. Уæд та кæд райсомы фын фæрсы лæппуйы зæрдæйы? Нæ, ницы уал бакодтай, фæллад хæстонты фын, нал дын бакомдзæн абырсын. Кæсыс, ныртæккæ арвы карæттæ сырх хъулон афæлдæхдзысты. Бон йæ тарф фынай райхъал уыдзæн. Дымгæ, ды тæх, дæ бон цы у, уымæй ма бацауæрд. Хæсс, скъæф лæппуйы сæнттæ. Æрмæст кæм банцайдзына, кæдæм сæ фæхæсдзына, дымгæ?

Арвыл иугай мигъы къуымбилтæ. Змæлгæ дæр нæ кæнынц. Стæй æваст сæ бынæттæй фæцагайдтой. Цагъд хосы тъыфылтау сæмхæццæ сты, фæстæмæ та фæкъордтæ сты. Судзгæ хъæутæ. Адæмы сау æндæргтæ. Кæм къордæй, кæм иугæйттæй. Чи йæм дадайы хуызæн кæсы, чи та Айтеджы æлхынцъ æрфгуыты бынай.

Йæ мады æрвадæлтæ... Арæх сæм цыди йæ мадимæ. Хæрын дæр иу дзы ферох Айтегмæ кæсгæйæ. Дурæй лæгтæ аразæг, – афтæ хуыдтой адæм Айтеджы. Æмæ æцæг, цына хуызы диссæгтæ арæзта Айтег къæдзæхын дурæй! Барджытæ, æд цухъхъа лæгтæ, æд фæндыр чызджытæ.

«Адæймаджы цына бахъæудзæн, ахæм нæй. Цыппæрдæс æмæ ссæдз азы хойын ацы дуртæ æмæ дзы иуы дæр уд бауадзын нама бафтыд мæ къухы. Æмбарын æй, цыдæр дзы кæй хъæуы, уый æмбарын, фæла мæ къухы не ‘фты. Райсом дæр сразы уаин малæтыл, мæ бæллиц мæ къухы куы бафтид, уæд», – арæх-иу дзырдта йæ гыццыл хæраффыртæн Айтег.

Æмæ лæппу касти, зæронд лæджы къухты сарт æмæ дзæбуг куыд хорз фидыдтой, дуры лыстæг къæрттытæ йын йæ гом риу, йæ хидæйдзаг цæсгом куыд хостой, уымæ.

«Иуфарс, исты схъиуæццаг дыл уайы», – дзырдта йын Айтег, фæла гыццыл Сослæмбег цъынцæстæй касти, сарты бынай дуры къæрттытæ фæйнæрдæм куыд тахтысты, уымæ. Хостой

йын йæ гом цæнгтæ, йæ тымбыл рустæ. Фæлæ сæ æрдумаæ дæр нæ дардта. «Уæдæ Айтеджы мæллæг, нуарджын къухтæ куыд фæразынц цыппæрдæс æмæ ссæдз азы. Куыннаæ бакуырм вæййынц, æппынæдзух фæлладхуызæй чи кæсы, уыцы æрвхуыз цæстытæ? Кæд афтæ тæссаг у, уæд сæ нырма куыннаæ басудзы дурты рыг?..» Æмæ-иу йæхи ныкъкъæйных кодта. Цыма йæ мады æфсымæры ныхæстæ хъусгæ дæр нæ кодта, уый хуызæн æм йæхи хæстæгæй-хæстæгдæр ласта. Кæм ын дон хаста, кæм ын дзæбуг лæвæрдта. Стæй-иу зæронд куы бафæллад, сарайы сатæджы-иу йæхи тъахтинул куы ‘руагъта, уæд-иу йæ къухтæ зыр-зыр кодтой, афтæмæй сусæгæй бавнæлдта Айтеджы сартмæ, дзæбуджы хъæдмæ. Æрмæст зæронды дурмæ æвналын нæ уæндыд – фехалынай йын тарст.

Айтег йæ хæдзар йæхи къухтæй самадта. Къæдзæх дурæй. Дыууæ æддæгуæлæйы. Цына нывтæ дзы скодта дурæй. Се ‘ппæт дæр диссаг кастысты Сослæмбегмæ, фыццаг хатт сæ куы федта, уæд. Хæдзармæ бахизæны дуары сæрма цы дыууæ барæджы уыди, рудзгуыты сæрма фæндырæй цы чызджытæ цагъта, уыдон дæр. Фæлæ се ‘ппæтæй тынгдæр йæ зæрдæмæ цыди, сывæллон нæл сæгъыл кæм бадти æмæ йын йæ даргъ сыкъатыл кæм хæцыди, уый. Ноджы йын Айтег, уый ды дæ, зæгъгæ, хъызгæйæ куы загъта, уæд æппын зæххыл нал хæцыд. Цына хуызы йæ радзырдта уый фæстæ сæ сыхы лæппутæн. Нæл сæгъыл куыд бадти, уый ма цалдæр хатты йæ фыны дæр федта. Фæлæ-иу цæмæдæр гæсгæ йæ фыны алы хатт дæр нæл сæгъæй хаугæ кодта.

...Фыццаг цæсты хаутæ кæрæдзиуыл аныхæстысты, гæлæбуйы базыртау ма цалдæр хатты спæр-пæр кодтой, йæ хъустыл ма æрцыд кæйдæр хуыфын, бæхы хуырытт... Стæй йæ бецыкджын сæр йæ риуыл æрхауд. йæ хъуынджын рус дзуарæвæрд цæнгтыл æрынцад. Фæуæлахиз райсомы адджын фын Сослæмбегыл. Йæ фæлмæн хъæбысы йæ узгæ, рæвдаугæ ахаста. Кæмдæр æй цавæрдæр æнахуыр хъæуы кæрон доны былмæ хæстæг, алыхуызон дидинджытæ арты пиллæттау кæм сыгъдысты, ахæм гæбазыл æрæвæрдта. «Хъаз уал ам, тон уал дидинджытæ, кæс уал доны уылæнтæ куыд хъазынц, уымæ. Æз дæр дæм зындзынæн», – йæ хъустыл ма æрцыд кæйдæр фæлмæн ныхас. Йæ алыфæрстæм акаст. «Чи мæм хъуамæ дзырдтаид уыцы фæлмæн ныхасæй? Чи дæ? Хæстæгдæр ма мæм рацу, æз дын дидинджытæ æртонон», – йæ ныхас йæхимæ дæр нæ хъуысы, афтæмæй сиды кæмæдæр.

Ничи йæм ницы дзуры, æрмæст дидинджытæ йæ алыфарс æрæмбырд сты. Сырх пиллон калынд, сæ сæртæй йын кувынц, Иумæ дзы бавнæлдта, басмыста йæм. Фæлæ дидинæг ихы къæртт фестад. Цæсты фæныкъуылдмæ йæ армы тæапæны рафыхт. Стæй мигъы къуымбилау йæхи систа, атахт, райсомы халасæй абадт дидинджытыл æмæ сæ хус тихалджытæ фестын кодта...

«Мæ хурх... Мæ хурхыл мын ныллæууыдтæ», – йæ хъустыл æрцыд кæйдæр хъæрзын. «Хъасболаты хъæрзын!» – Цыма йын исчи йæ къахы зæрдæйы мингай судзинтæ фæтгыста, уыйау хæрдмæ фæхауд. Фæлæбурдта зæхмæ. Хъарм фæнычы хуызæн цæуылдæр фæхæст. Фелвæста йæ. Æркаст æм. Стæй та йæ къухы арм ихы къæрттау ауазал. Кæцæйдæр та йæм дзуры уыцы хъæрзгæ хъæлæс:

– «Мæ удыл мын дæ къахæй ныллæууыдтæ, мæ адджын тæфмæ та мын смудгæ кæныс. Худинаг, худинаг, лæппу...»

Æркалдта фæнык зæхмæ, фæлæ дзы иу тæпп дæр не ‘рхауд. Æрмæст доны уылæнтæ æваст ныццæлхъ ластой, айнæг къæдзæхтау йæ размæ æрлæууыдысты. Сослæмбег йæхи иуфарс аппæрста, фæлæ та кæйдæр хъæлæс йæ хъустыл æрцыд:

«Уæлæмæ сыст, мæ гыццыл хæрафырт! Æфхæрд адæймагæй лидзын худинаг у».

Айтеджы хъæлæс?! Кæцæй фæци уый та?

«Айтег!.. Кæм дæ? Хæстæгдæр ма мæм рацу!» – хъæр кæны Сослæмбег, фæлæ та ацы хатт дæр йæ хъæлæс никуыдæм хъуысы, дзуапп ын ничи дæтты. Стæй доны цæллахъхъ басабыр. Æрбайсæфтысты йæ уылæнтæ. Сæ бынаты бæрзонд къуыппыл сыстад Айтег. Дурæй амад, æнæ даст, æнæ худæй. Йæ гом цæнгтæ уырдыгмæ уагъдæй. Цыма хуры фыццаг тынтæ йе ‘уæхсчытыл æрбахаста, уый хуызæн йæ сæр бæрзонд систа, æлхынцъ æрфыгæй дард кæдæмдæр каст. Йæ алыварс хæхтæ сæхи æрныллæг кодтой, ног амад мæкъуылты хуызæн. Къордтæ-къордтæй лæууыдысты. Кæрдæг зæххыл ныффæлдæхт. Æрмæст дымгæ... Уый фыдуагай-фыдуагдæр кодта, тымыгъ йемæ хаста, бæлæсты сæ зонгуытыл æрæвæрдта. Æрмæст Айтег йæ мидбынат лæууыд, йе ‘ргом хурырдæм сарæзта æмæ хæхты сарты каст, йæ гом сæрыл, йæ гуыбыр фындзы рагъыл хиды æртæхтæ æрттывтвой, йæ былтæ змæлгæ дæр нæ кодтой, афтæмæй йæ хъæлæс хæхты къултыл, тыгъд быдырты азæлыд:

«Хур, дæумæ дзурын, æз адæймаг дæн. Бæрзонд дæр уымæн

лаууын, ме ‘ргом дәр дәумә уымән аздәхтон. Хъусыс, әз адәймаг дән. Бәрзонд. Сәрыстыр. Фыдәбонджын. Мәстәйдзаг».

Аргәутты уәйыгмә кәсәгау әм кәсы дәле уәләмә Сосләмбег. Дымгә йын йә худ фелвәста, кәдәмдәр әй фәхәссы. Уыцы сахат әм Айтег йәхи әргуыбыр кодта. Йә хъусмә йын әрәвнәлдта йә узал, хуылыдз къухәй.

Стыхст йәхинымәр Сосләмбег әмә рудзынджы тарвазәй хәрдмә фәхауд. Ракаст. Йә бәх Айтег йә уәлхъус ләууыд, йә хъарм комы тәф йә фындзыхуынчътәй калд әмә уый хъыдзы кодта Сосләмбеджы рахиз хъус. Чидәр ын йә цырыхъхъы хъус аиваз-аиваз кодта.

«Дә къах!... Нал мә ныуадздзынә, мә тәккә дзыхмә йә цы сарәзтай?» – тарвазы бынәй кәйдәр хъуыр-хъуыр йә хъустыл әрцыд.

Сосләмбег йә цәстытә аууәрста, бәхы сәрыл йә къухы арм әрхаста әмә гом рудзынгыл кәртмә уыциу сәррәтт раласта. Бәх йә фәдыл рацыд. Иннә бәхтә цъайы алыварс әрәмбырд сты, кәрәдзийы къуырдытә кодтой, цъайы бынмә кастысты. Цәугә-цәуын йә хәдон фелвәста, бәхтыл сәхситт кодта, стәй уынджырдыгәй хъахъхәнджытәй кәмәдәр фәдзырдта. Уайтагъд йә уәлхъус дыууәйә аләууыдысты.

– Фынай баистут, әви уә цәстытә кәм сты? Бәхтән дойнайә сә уд куы схауы... Марадзут, дон сын цәм бадарәм, ахәм исты ссарут, – тызмәгәй загъта Сосләмбег әмә цъайы дурын къултыл бедра дзыгъалмыгъулгәнгә афардәг.

Бедрайы уынәрмә бәхтә бынтондәр сцыбәл сты, кәрәдзимә дәндагәй ләбурдтой. Сосләмбег йә цырыхъхъы хъусәй ехс фелвәста, цыгчытәй сыл раләууыди. Әнәнхәләджы дзы Айтегыл дәр дыууә цәфы әруад. Бәх әм тәргайгәнәджы каст әрбакодта, стәй иуварс ацыд. Ахуыр нә уыд йә хицауы цәфтыл, ехсы цәфмә йәхи никуы әруагъта. Зәнгты әлхъывд, дзыларбосы змәлд – уыдонәй зыдта йәхицауы зәрдәйы уаг әмә йә удыл никуы ницәмәй бацауәрста. Әмә Сосләмбег цалынмә цъайә дзаг бедра фәстәмә ласта, уәдмә Айтег фәстәмә хосы мәкъуылмә бацыд, иу халмә дәр нә бавнәлдта, афтәмәй әнцад ләууыд.

Сосләмбег әм фәсидт:

– Айтег, тәргайтәй ницы. Рацу әмә дон бануаз...

Бæх йæ хъустыл схæцыд. Иуварсырдæм йæ хицаумæ ракаст æмæ бедра куы федта, уæд йæ цурмæ сабыргай æрбацыд.

Бæхтæ бедрамæ алырдыгæй лæбурдтой, фæлæ дзы Айтег йæ сæр суанг цæсты хауы онг аскъæрдта æмæ йæм иннæтæ нал арæхстысты.

Уæдмæ хъахъхъæнджытæ кæцæйдæр, нырмæ сæ цæхджын къабускайы тæф кæмæн нæма ссыди, дыууæ ахæм боцкъайы æрбатылдтой. Бæхты уынармæ Сослæмбеджы æмбæлттæ иугайдыгæй гæппытæ кодтой. Чи сарайы царæй, чи хæлд хæдзары тыргъæй, чи та хосы цъынайы сæрæй. Алчи дзы йæ бæхæн дон дарынмæ фæци. Сослæмбег лæппутæй кæмæдæр фæдзырдта, йæхæдæг цъайы цур дзуццæджы æрбадт.

– Дон! – йæ хъуынджын риу дыууæ къухæй аууæрста, афтæмæй загъта Сослæмбег.

Чидæр ыл бедрайыдзаг уыциу сæххæтт бакодта. Дыккаг, æртыккаг бедра...

– Цъайы йæ ныуудайæм! Дон ма дзæгъæлы цы сафут.

– Æмæ дзы исты куы басийа, уæд та?

– Саргъыл уый бæрц кæй фæхойай, уымæн сийынай тас нал у...

– Уыцы бецыкк халамæрзæнай дæр нал бакомдзæн фасын.

– Ницы кæны, мах ын æй авджы састæй афутт ласдзыстæм, – адæмæн æхсæвы сæ фæллад ссыд æмæ ныр алырдыгæй ныхасæппарæн кодтой, худтысты.

Сослæмбег дæр, цыма сæ фæзмгæ кодта, уый хуызæн футтытæ систа, йæ иу къахыл цъылау ныззылд æмæ сыл дон бакалдта. Адæм фæпырх сты.

– Футт кæнынмæ афтæ дæсны чи у, уый ма мæ размæ рацæуæд, – йæ гуыбыр фындзы рагъæй дон дæлæмæ цъыкк-цъыкк кодта, афтæмæй сыстад Сослæмбег. – Цæй, ныфсджындæр уæ чи у?

– Мæнæ Мырза... Терчы донæй чи нæ фæтарст, уый ма дæ цъайы донæй фæтарсдзæн? Мырза, размæ! – фæсте чидæр хъæрæй загъта: – Цæй, цом. Оцани бæхау дæ къæхтæ цы ныссагътай? Цæмæй дзы тæрсыс? Размæ!

Дыууæйæ Мырзайы цæнгтыл ныххæцыдысты æмæ, йæ сæ фæдыл рахæр-хæр кодтой.

Сослæмбеджы цурмæ нæма бахæццæ сты, афтæ се ‘ртæйыл дæр дон басæххæтт кодтой.

Чысыл фæстæдæр хæлд сарайы бын пихлæйттæ калдта. Мырза

æмæ йæ дыууæ ‘мбалы астауæй уæлæмæ бæгънæг, афтæмæй арты фарсмæ бадтысты æмæ сæ дзаумæттæ хус кодтой.

– Фæстæдæр рабад, дæ хилджытæй ма мыггагæн иу уæддæр ныууадз, – йæ уæлдзарм худ йæ цæстытыл авæрдта (фæздæг æй хъыгдæрдта), афтæмæй Мырзайыл фæстæмæ рахæцыд схъæл рихи, бæрзондгомау лæппулаг.

– Лæджы арты æппарыс æмæ дæ уæд дæхи хилджытæ дæр фæрох уыдзысты, – йæ цонгыл ын фæхæцыд, Мырзайы фарсмæ æнæ хæдонæй чи бадти, уыдонæй иу.

Сослæмбег чысыл æддæдæр тæсчы хæррæгъыл бадт æмæ æдзынæг каст, йе ‘мбæлтты фæллад, æнæдаст цæсгæмттыл арты рухс куыд хъазыд, уымæ. Хуымæтæджы нæ фæзæгъынц, хæрдхуызæй æртхуыз хуыздæр у, зæгъгæ. Сæ рустæ цæттæ балты хуызæн ссырх сты. Арты фарсмæ сæ ныхæстæ дæр хуыздæр бадтысты кæрдзиуыл.

Æртытæ, æртытæ! Кæм сæ нæ фæкодтой, кæм сын не схъарм кодтой сæ фæллад, сæ узал уæнгтæ. Кæм уæлæхизы фæстæ фæнычы фых картофтæ сæкæрау адджынæн хæргæйæ. Кæм цæфтæй, пырхытæй, дæрæнæй, хæххон узал лæгæтты къæбæрдзаутæм æнхъæлмæ кæсгæйæ. Кæм та се ‘мбæлтты æнæтуг цæсгæмттыл арты фæстаг рухсы тæппытæ, сæ гом цæстыты фæстаг æрттывд, сæ былты фæстаг змæлд... Æвæццагæн, арвыл уал стъалыйы нæй, æрдæгхуыстæй, пиллон калгæйæ цал арtdзæсты ныууагътой. Арtdзæстытæ, æмбæлтты ингæнтæ. Хуымæтæджы хъæдын цыртытимæ. Кæм иунæгæй, кæм та...

Уæд та ма Айтег æгас куы уайд. Фæцæуин æм. Иры дзыллæйы цыртытæ кæнын чидæриддæр зоны, уыдон ын æрæмбырд кæнын кæнин. Раттиккам сын нæхи бæхтæ дæр æмæ сын зæгъин: – Мæнæ уын мæ бæхтæ. Сбадут сыл. Цæугæут иу арtdзæстæй иннæ арtdзæстмæ, иу ингæнæй иннæ ингæнмæ. Не ‘мбæлттæ кæм ныгæд сты, уый уын бацамондзыстæм. Хъæдын цыртыты бæсты сын дурын цыртытæ ныссадзут. Нæхимæ хæххон къæйдуртæй. Се ‘ппæт дæр уый аккаг сты. Дымгæтæн, тымыгътæн сæ ныппырх кæнын ма бауадзут, адæмы зардæйæ, адæмы цæстæй сæ æнæ хай ма фæкæнут. Хъусут, уый æрмæст мах нæ курам. Æдзардæй чи фæхъуыд, уыдон уæ сæхæдæг курынц...»

Мырза... Уæлладжырон, хæххон мады иунæг фырт. Абоны хуызæн ма йæ цæстытыл уайы Сослæмбегæн Хуссары гыццыл хъæу йæ къада куырайттимæ, йæ нарæг къахфæндæгтимæ, йæ

хæд мæсгуытæ, йæ зæхмæдзыхд хæдзæрттимæ. Сæрдыхон изæр хъæуæй сæ размæ, Арыдоны доны былмæ кæйдæр бæхыл æрцыд арыгон, къæсхуыртæ лæппу. Ирон дзабырты, фæсмын зæнгæйтты, цыбыр куырæт æмæ нымæтхуды. Йæ фæсарц уæйлаг нымæт баст, афтæмæй фæдисоны лæуд æрбакодта.

– Мæнæ уын лæг. Цæрынмæ дæр, мæлынмæ дæр, – сæрыстырай загъта лæппу æмæ йæ йехсы хъæдæй йæ риу бахоста.

– Æмæ кæд фыдгæнджытæм дæхи радтай, уæд та? Куыд тагъд ныл баууæндыдтæ?

– Хорзы кой дардыл хъуысы, Цæргæсы-фырт. Хъусæм дын дæ хабæрттæ. Комы æндæр кой куынауал ис, – Сослæмбегмæ йæ бæх хæстæгдæр батардта лæппу. Стæй йын йæ рохтыл æрбахæцыд. Замманай бæгæныхуыз саргъы бæх, йæ мидбынат скафид.

– Куыд у, уæ зæрдæмæ цæуы? – æгъдынцæйттыл йæхи цæргæсау хæрдмæ систа, афтæмæй бафарста Мырза. – Гасбо дæр ыл бирæ фæбадт. Ныр та мæ рад у. Ныр та мæн у. Хъазийы фырт Гасбойæ зæгъын. Йæ кой йын фехъуыстаиккат. Æххуырсты йæм уыдтæн. Сымах ам стут, уый куы фехъуыстон, уæд мæ мыздмæ дæр нал фæлæууыдтæн, йæ бæхыл ын саргъ баппæрстон æмæ рафардæг дæн. Афонмæ йæ лæгуын сæр тымбыл къухæй хойы. Хойæд! Йæ цæстытæ дæр рахауæнт. Ныр та мæ рад у... Гъе æрмæст, – йæ ныхас æрдæгыл аскъуыдта Мырза æмæ фæстæмæ, хъæуырдаæм акасти. Уыцы сахат хæхтыл азæлгæ афардæг сылгоймаджы хъæлæс:

– Лæппу-у-у!..

Нарæг къахвæндагыл уырдыгмæ тахтысты ус æмæ чызг. Чызгæн йæ сæрбæттæн йæ къухы.

– Гыцци! Мæдинæт! – Хæрз ныллæг хъæлæсæй загъта Мырза æмæ Сослæмбегмæ бакаст. – Мæ мад. Мæ хо...

Адæм сылгоймæгтырдæм се ‘ргом аздæхтой. Диссагмæ кæсæгау сæм кастысты. Иу сыбыртт сæ никаемæй уал хъуыст. Æвæццæгæн, мад æмæ чызгмæ кæсгæйæ, сæ зæрдæтыл æрбалæууыдысты сæ мадалтæ, сæ хотæ сæ устытæ, сæ цот.

– Гыцци, сабырдæр!.. Дурыл дæ къах ма скъуыр!.. Йæ хъæлæсы дзаг ныхъхъæр кодта Мырза æмæ бæхæй æргæпп кодта, идон кæйдæр къухты фæсагъта æмæ сæ размæ азгъордта.

Мад йæ иу дæларм, иннæ дæларм йæ гыццыл сауцæст хо, афтæмæй Сослæмбеджы цурмæ бацыд Мырза.

– Ма мын тæрс, гыцци. Цы Сослæмбеджы кой дын кодтон, уый... Адон та йе ‘мбæлттæ, – загъта Мырза æмæ йæ хойы пыхцыл сæр йæ хъæбысы æрбакодта. Чызджы цæссыгтæ йæ куырæты дысæй асæрфта, стæй йын йæ хъусы сусæгæй цыдæр загъта. Чызг æм хæрдмæ скаст, стæй йыл ноджы тынгдæр ныттыхст. Мырзайы æнгуылдзты кæрæттæ ма йæ бæзджын дзыккuty бынæй зындысты.

– Лæппу афтæ кæм сфæнд кодта, уым ын йæ фæндаг нал къуылымпы кæнын. Лæгтыдзуар йæ рахиз фæрсты цæуæд. Æрмæст... – Мад ферхæцыд. – Иунæг мын у. Цардæй ницыма фæдта. Бирæ-иу æй ма бафæстиат кæнут. Цас сты, уæ хорзæхæй, кæдмæ семæ тох кæндзыстут? Сымахыл æй фæдзæхсын. Йæ асмæ йын ма кæсут. Нырма ницыма æмбары...

– Тæрсгæ йын ма кæн, нæ мады хай. Иу уарынмæ чи нылæхъир уа, ахæмы каст нæ кæны дæ фырт, – загъта, Мырзайы фæстæ чи лæууыд, уыдонæй чидæр æмæ лæппуйы уæхск æрхоста.

Сылгоймаг йæ кæлмæрзæны къабазы бынæй цавæрдæр тыхтон райста, Сослæмбегмæ йæ бадаргъ кодта, æфсæрмы хуызæй загъта:

– Хæрынмæ дæр нал фæлæууыд. Уæ фæндарасты тыххæй сæ акувут...

Мамысойнаг цыбыргомау, саулагъз Закара хуынмæ февнæлдта. Къæдзæхы тигъыл фынг ацарæзта. Мырзайы мадæй арахъхъы гыццыл дурын райста, фыры сыкъа дзы айдзаг кодта æмæ Сослæмбегмæ бакаст. Сослæмбег ын йæ цæстæй ламардойнаг Налыхъмæ ацамыдта. (Къорды Налыхъæй хистæр ничи уыди, уый разæй сидты бар никæмæ хауд).

– Нæ хæхты дзуæрдтæ, сымахмæ кувæм, сымахыл нæхи фæдзæхсæм, – дардыл райдыдта йæ куывд Налыхъ. – Бирæ уæм фæкуывтам, бирæ уæм фенхъæлмæ кастыстæм. Уый тыххæй нæ хъаст нæ ракæндзыстут. Раст зæгъын хъæуы, хъаст уæ никæмæй кæнæм, фæлæ уын æй комкоммæ зæгъын: æгæр æнæхъару, æгæр æнæныфс стут. Фыдæй-фыртмæ уæм фенхъæлмæ кастыстæм, æмæ куы ницы змæлыдыстут, уæд нæхæдæг базмæлыдыстæм. Ног цард аразæм æмæ дзы нæ кæстæртæ цæрынай куыд бафсæдой, уыцы ахъаз нын бакæнут...

Налыхъ исдугмæ йæ ныхас фæуырдæдта, стæй Сослæмбеджы хъусы бадзырдта:

– Æгъгъæд нæма у?..

– Кæм сæм бавнæлдтам, уым сæ цæв! – йæ мидбылты бахудт Сослæмбег æмæ ламардойнагмæ йæ сæр батылдта.

– Гъемæ уæдæ... О, хæдæгай иу хъуыддаг ма дзы ис. Тынг æнæвдæлон стæм, æмæ-иу уæ нæмдтæй исчи куы ферох уа, уæд-иу нын æй ныххатыр кæнут. Цæй, хорз ус, дæ кувинæгтæ, кæмæн сæ скодтай, уымæн барст, æхсызгон уæнт. Мæнæ дæ лæппу балцы цæуы, ног æфсымæрты æхсæн æрбалæууыд æмæ дæ куыд фæнды, афтæ фæндараст фæуæд. Дæ зæрдæ йæм ма æхсайæд. Мæнæ ма мæн хуызæн зæронд къодæхтæ дæр бæхтыл куы сбадтысты. Мæргътимæ ма тæхын куы фæлварынц...

Налыхъ йæ ныхас фæци. Адæмыл йæ цæстæнгас ахаста, куы ницы змæлыдысты, уæд сыл йæ бæзджын хъалæс суагъта:

– Заргæ!.. Æмдзæгъд, хæйрæджы хъыбылтæ!..

Кæстæртæ зарæг ныццæлхъ ластой. Хæхтыл азæлгæ афардæг къухæмдзæгъд.

– Гъе уый хъуыддаг у, гъе! Науæд мæм, гæды фиумæ куы кæса, уый каст кæнут æмæ... Чермены цæстысыг зардимæ, æмдзæгъдимæ фидауы, – ныккæрзыдта, йæ халас рихитæ базмæлын кодта Налыхъ.

...Мырза лæппутæй кæмæндæр æвзалийæ дыууæ раны ныффыссын кодта:

«Мæ мад æмæ мын мæ гыццыл хомæ йæ къух чи сиса, иунæг цæссыг дæр кæй аххосæй æрæппарой, уый райгæ уæд йæ бинонтæй, йæ мыггагæй, йæ хъæстæйæ. Зæххы бинаг къайыл дæр æй нæ ныууадздзынæн. Мырза».

Уыцы ныхæстæ ныффыссын кодта гæххæтты гæбазыл дæр, радта сæ йæ хо Мæдинæтмæ æмæ йын бафæдзæхста:

– Гасбойæн æй йæхимæ раттын кæн. Хъусыс, æрмæстдæр Гасбомæ...

Чызг мады фæдджитыл хæцыд, йæ дзыккуты кæрæттæ дæндæгты æхсæн æууæрста, афтæмæй дыууæйæ дæр къæдзæхы рабын лæууыдысты. Куыдтой. Кастысты Мырзайы фæдыл. Налыхъ сæм фæстæмæ аздæхт, йæ худ сын систа æмæ хъæрай загъта:

– Тыхсгæ ма кæнут. А-дыууæ боны уæм зындзыстæм!..

Зындзыстæм... Æмæ сæм æцæг, мæй дæр нæма рацыд, афтæ Налыхъ, йемæ ма дыууæ кæстæры, афтæмæй фæзынд. Кувынмæ нæ, арфæтæм дæр нæ – фæдисы, æххуысмæ...

Чырыстонхъæуы сæрмæ Хуыдзыхы уыдысты, афтæ сæм хохæй

хабаргәнәг фәци – Мырзайы мад йә фыртмә арвыста, кәд ма да ма фенын фәнды, уәд тагъд сәмбәл. Агасәй нә куына уал әрбайафай, уәд та-иу Гасбойән да туг ма ныууадз...

Мырза уыцы сахат семә нә уыд, әртә боны размә партизантәй иу кьордимә Дыгургоммә ацыд. Налыхъ Сосләмбеджы дзырдмә гәсгә дыууә ләппуйы йемә айста. Дыккаг бон Мырза дәр әрыздәхт. Чидәр ын Сосләмбеджы сусәгәй фәдисы хабар фехъусын кодта. Аемә ләппу фәстәмә дәр нал фәкаст, фәрсгә дәр никәй уал бакодта, афтәмәй йә бәхыл саргъ бапәрста әмә ма фәндаджы рыг кьуыбыры сәрмә йә фәстә ауыгъдәй аздади...

Цалдәр боны фәстә сә Налыхъ, Мырза әмә се ‘мбәлттә Кәсәджы арәныл әрбайафтой. Мырзайән йә рустә бахаудысты. Хуызы цьыртт дзы нал уыд. Сырды ләппыны ракәсбакәс кодта. Йә дзыхәй ныхас нал хауд.

Налыхъ хабәрттә сәрәй бынмә радзырдта. Боныцъәхтыл бахәццә сты Хуссары хъәумә. Мырзайы хәдзарән ма йә сыгъд кьултә тәвдәй байафтой. Ранәй-рәтты ма кьултыл хәрдмә хылд сатәгсау фәздәг. Мад әмә чызг никуыцәй зындысты. Аермәст сыхәгтә быруйы аууәттәй сусәгәй кастысты аенахуыр барджытәм. Иу хәдзары дуар дзы йә ехсы хъәдәй ныххоста Налыхъ. Йә размә, әвәццәгән, азтә тынг раджы кәй ныггуыбыр кодтой, ахәм әнә дәндаг зәронд ус рацыд.

– Чи басыгъта хәдзар? Мырзайән йә мад әмә йә хо цы фәсты? – бафарста Налыхъ зәронд усы.

Зәронд ус Налыхъмә бирә фәкаст, стәй әрәджиау загъта:

– Мах ын ницы зонәм, да рынтә бахәрон. Дысон изәр дәр ма дзәбәх уыдысты. Фәлә сыл әмбисәхсәв... Хъәу ма сәм бәргә фәфәдис сты... Хәдзар дәр цәуыннә, уый цыфәнды фауәд, фәлә Ногъиан әмә чызг никуыцәй зынынц. Дысонәй нырмә сә агурынц. Ды дәхәдәг кәмәй дә, кәй ләппу дә, дә рынтә бахәрон?

– Аз Мырзайы әмбәлттәй дән, – дзуапп радта Налыхъ.

– Ма фәрстә йын әрбайхәлой Мырзайән, Ногъиан әмә ма йын Мәдинаәт уәддәр куы фәзыниккой, – зәронд ус та сәрбәттәны кьабәзтәй йә цәстысыгтә асәрфта. – Дуармә ләуут, уазәг, мидәмә нәм рацәут.

– Бузныг, – загъта Налыхъ әмә йә бәх, йе ‘мбәлттә кәм ләууыдысты, уыцырдәм фездәхтә.

Сываллеттæ кæимæ ныхас кæнынц, уый куы базыдтой, уæд, карæдзи дзыхæй ныхас скъæфтой, афтæмæй дзырдтой:

– Фæсæмбисæхсæв кæйдæр лидзгæ фендæуыд. Ногъиан æмæ Мæдинаеты чидæр комырдаем бæхыл ахаста...

– Гасбо сæм йæ бæхы тыххæй нæ хæцыди? – Сываллетты бафарста Налыхъ.

– Нæ. Цытæ дзурыс? Уæд æй мах нæ федтаиккам? Гасбо ныр æнæхъæн къуыри ам дæр куынæ ис, – дзуапп радта лæшпутæй иу æмæ йæ хæдоны дысæй йæ фындз амарзта.

– Ботаситæ йæ агуырды. Афтæ дæр ма дзырдтой, æвæццагæн, дам, йæхи искуы бамбæхста. Уый Гасбойы йедтæмæ ничи уыдаид, – йæ ныхас баппæрста иу бæгъæввад, къæсхуыртæ лæппу.

– Тагъд хъæуыл æрзилут. Фехъусын кæнут, ныртæккæ иууылдæр ам куыд уой, афтæ, – тызмæгæй та загъта Налыхъ.

Сываллеттæ тарст æхсинджытау фæйнардæм фæпырх сты. Сахат дæр нæ рацыд, афтæ сæ ныййарджытимæ, сæ хистæртимæ Мырзайы сыгъд хæдзары раз æрбалæууыдысты. Хæлиудзыхæй кастысты, Налыхъ æмæ йæ дыууæ æмбалы риутыл хъатарайы гилдзытæ хурмæ цæхæртæ куыд калдтой, уымæ.

Йæ ‘рфгуйтæ æхсæвы тарæй тардæр, йæ ливор йæ ронбасты тбыст, афтæмæй хъæрæй дзырдта Налыхъ:

– Хорз адæм! Мах дæр сымахæй стæм. Æз–Туалгомæй, мамысойнаг. Мæнæ уый Теркæнфалейаг. Æртыккаг та Фарныхъæуай. Мырза кæдæм ацыд, уый уе ‘ппæт дæр зонут. Мах иу къордæй стæм. Йæ кой йын фехъуыстаиккат. Цæргæсаты Со-слæмбеджы партизанты къордæй. Гъемæ, Мырза, сываллон уæвгæйæ, магуырты сæрыл йæ туг калы, сымах та йын йæ бынтыл арт бафтыдтат. Мах ныхæстæм не ‘вдæлы. Мæ ныхас цыбыр у. Изæрмæ уевзæргæнджыты куынæ раттат, Мырзайы мад æмæ хойы куынæ ссарат, уæд-иу нæ хъаст ма ракæнут. Сабырдæр, хъæлæба – уый фæстæ. Нæ фехъуыстон уæ мачи загъæд!

– Мамысойнаг, мах æнæхъæн хъæуæй дысон-бонмæ цъынд дæр куынæ ‘ркодтам Ногъиан æмæ йæ чызджы агурынай, нæ сæртæ куы разылдысты, уæд ма уыцы уайдзæфтæ та цы сты? Нæ уын дзырдтон, хорз адæм, Гасбойы йедтæмæ ахæм æбуалгъ ми ничи бакæндзæн, загъгæ? Афонмæ дæр ын йæ хæдзарыл арт бандзарын хъуыд. Бауырнæд уæ, йæ хæдзары пиллонмæ иску-

ыцæй фæзындаид. Уæдæ дысон уыцы æнафон хъæуæй комырдаем чи фæцæйцыд? Хъæуæй æддæ куы ничи ис, – загъта хистæртæй иу мызыкхæрæст æмæ уайтагъд кæцæйдæр æфсæйнаг сагой раскæфта. – Лæг уæ чи у, уый мæ фæдыл! – йæ дзыхы дзаг ныхъхæр кодта æмæ йæ бынатæй фæцагайдта. Адæм гыццылæй-стырæй йæ фæдыл ныххæррæтт ластой. Уайтагъд Гасботы хæдзары раз балæууыдысты. Кулдуар сæ сæрыл бахастой. Гасбойы ус тарстхуызæй сæ размæ разгъордта.

– Цы уæ хъæуы, цæмæн нæм лæбурут? – адæмыл йæхи сцагъта ус. – Нæ лæг ам нæй, зæгъгæ, уæд нын нæ зæронд усимæ...

– Дæ цæсгом дыл æрхауæд, кæд нæм цы дзыхæй дзуры! – алыфыд ын ныккалдтой зæрæдтæ. Фæлæ ус калмау цына æвзагæй суасыд, ахæм ын нал баззад. Фæстагмæ йе ‘фсины тыргътæм радавта, йæ фæдджи йын фæхъил кодта æмæ сæрзилæджынау бацъæх:

– Цæмæ ма кæсут?! Æз сымахмæ куы дзурын!..

Нæлгоймæгтæ сæ сæртæ иннæрдæм аздæхтой. Стæй, Гасбойы хуыскъ ус æгæр-æгæр куы кодта, уæд ын йæ къухтæ сбастой. Ракодтой зæронд усы дæр. Кæйдæр скъæты сыл дуар сæхгæдтой. Иу къуым, иу æмбæхсæн дæр æнæ сгæртæй нал ныууагътой. Гасбо сæхимæ куына разынд, уæд хъæуы кæрæтты фæпырх сты, фæндæгтыл æрбадтысты. Налыхъ æмæ йе ‘мбæлтæ æхсæв-бонмæ нал бафынаы сты. Уыдон дæр хъæуы алыфæрсты зылдысты. Стæй фæсæмбисæхсæв Гасбойы хосы мæкъуылтыл бандзæрстой. Арты сырх æвзæгтæ æхсæвы мæйдары сфардæг сты. Хъæу ныррухс кодтой. Иу мæкъуыл иннæйы фæдыл сыгъд.

Æмæ арты цырен бирæгъы йæхи къахæй æрцæуын кодта. Хъæдырдыгæй чи хъахъхъæдта, уыдон Налыхъæн фехъусын кодтой, Кувæндонмæ хæстаг цавæрдæр сау æндæрг фæзынд, зæгъгæ. Налыхъ йе ‘мбæлтты йемæ айста æмæ Кувæндоныл алырдыгæй æртыхстысты. Гасбойæн йæ гæртæ æрæвæрын кодтой.

Гасбо нæ басаст. Мырзайы хæдзарыл уый нæ бандзæрста. Йæ мад æмæ йын йæ хойы уынгæ дæр нæ фæкодта. Йæ хæдзары хъуыддæгты тыххæй быдыры уыди. Айразмæ хъæды сугтæ æрцæттæ кодта æмæ Кувæндонмæ дæр уыдон бæрæггæнæг суади.

Къанцылары ныллæгсæр уаты æхсæв-бонмæ ахст сырды катйтæ фæкодта Гасбо. Боныцъæхтыл йæ ронбæгъдæй, æнæ

худай, йæ къухтæ фæстæмæ баст, афтæмæй ныхасы фæзмæ ракодтой. Хъæуæй фæсте ничиуал баззад. Суанг ма рынчынтæ дæр ныхасы фæзмæ рахылдысты.

Налыхъ загъта:

– Хорз адæм, уæхæдæг ын фæут тæрхонгæнæг. Æрмæст уæ мæнæ ацы мæгуыр хæдзары сыгъд къултæ ма ферох уæнт. Ногъиан, йæ гыццыл Мæдинæт...

Адæм ныхъхъус сты. Сæ сæртæ сæ риутыл æруагътой. Æрæджиуу размæ рацыд ныллæг, низæфхæрд зæронд лæг. Гасбо мæ комкоммæ ныккаст, йæ къæхты бынæй ныуулафыд, йæ сæр ныттылдта æмæ фæсус хъалæсæй загъта:

– Бахатыр мын кæнут, фæлæ дысон нæ род æдде баззад. Æмбисæхсæв уыдаид, афтæ дæлæ цæнды рæбынмæ бафтыдтæн. Æфтгæ та йæм афтæмæй бакодтон – талынджы кæсын, æмæ цæндмæ роды хуызæн цыдæр балыгъд. Æз æм бацыдтæн. «Гацо, Гацо», зæгъгæ, йæм дзурын. Уый йæхи ныхъхъус кодта. Фæлæуу, æз дын ныртæккæ цы хъæуа, уый куынæ бакæнон. Мæхæдæг дур систон æмæ йыл æй уыцциу скъæрд бакодтон. Кæсын, æмæ цæндæй мæ роды бæсты чидæр рассæррæтт ласта. Хуыцау хорз, мæхи дзы фæсайдтон, æндæр мæ йæ быны афсæрстайд. Гасбо, ды нæ уыдтæ? Нæ уыдтæн зæгъыс? Æмæ уæдæ мæнæ уый кæй худ у? – Зæронд лæг йæ куырæты ронæй Гасбойы нымæтхуд сласта æмæ йын æй йæ фындзы бынмæ бахаста. – Бирæ нын нæ туг фæнозтат. Ды дæр, дæ фыд дæр. Ноджы ма нын нæ хæдзæрттæ дæр судзыс? Хъæздзыг, бонджын дæ кæй скодтам, уый тыххæй!

Гасбо цæф сырдау стымбылтæ, зæронд лæгыл йæхи ныццавынмæ хъавыд, фæлæ йæ Налыхъ йæ фцæгготæй ацахста.

– Ныр дæр дæ фыдракондыл нæма сæттыс? Ногъиан æмæ йæ чызг цы фесты? Цы сæ фæкодтай?

– Æз ницы фæдтон. Æз ницы бакодтон, – лæмаргæ ныхасæй дзуапп радта Гасбо æмæ йæ сæр йæ уæхсчыты æхсæн амбæхста.

Хъæугæронæй кæйдæр кæуын æрбайхъуыст. Сывæллæттæ уыцырдæм айвылдысты. Адæм сæ фæдыл акастысты. Чысыл фæстæдæр нарæг уынджы тигъæй æрбазынд Мырза. Йæ мады мард йæ хъæбысы, йæ хо бæстытæй йæ фарсмæ, сæ фæдыл цалдæр æнахуыр лæджы, афтæмæй æнæ худай, фыдхуызæй йæ хæдзары сыгъд къултæм комкоммæ æрбацыд. Чызг адæмы

æмбырдæй куы федта, уæд йæ пыхцыл сæры хъуынтæм фæлæбурдта, йæ бон цы уыд, уымæй нырдиаг кодта.

Ставд цæстысыгтæ ихуарæгау гæр-гæр кодтой Мырзайы æнæдаст рустыл.

Гасбо, цыма йын исчи йæ хурхыл кард æрбавæрдта, уый хуызæн сонт хъæр ныккодта:

– Æз нæ уыдтæн! Иуфарс æй ахæссут!..

Лæгтæй чидæр Гасбойæн йæ сæр лæдзæгæй æркъуырдат, гыццыл фæлæуу, дæумæ нæ нæма æвдæлы, зæгъгæ.

Налыхъ æмæ йе ‘мбæлтæ Мырзайы хъæбысæй мады мард райстой. Чидæр фæцарæхст – уæйлаг нымæт радавта æмæ йæ ууыл къулмæ хæстæг æрæвæрдтой. Сылгоймæгты хъарæг комы хъæрзгæ, дзыназгæ афардæг. Нæлгоймæгтæ ирон тæфæрфæс ракодтой Мырзайæн. Хатыр дзы ракуырдатой, йæ хæдзар, йæ бинонты бахъахъхъæнын сæ къухы кæй нæ бафтыд, уымæй.

– Бирæгъау æхсæвы тары сусæгæй æрбалæбурдзæн, уый æнхъæл чи уыд? Фæлæ йæхæдæг дæр дард нал аирвæзт. Лæппутæ, марадзут, бæхтæн сæ тæккæ фыдуагдæры ракæнут, – загъта хъæуы хистæр. – Нæ фыдæлтæ-иу се знæгты знагдæрæн куыд тæрхон кодтой, афтæ йын бакæнæм. Бæхы къæдзилыл æй бабæттæм. Разы стут?

Адæм алырдыгæй ныххор-хор кодтой:

– Бæхы къæдзилыл!..

– Æрмæст бæхы къæдзилыл нæ!.. – ныхъхъæр ма кодта Гасбо æмæ сæрзилæджджынау зæххыл йæ тъæпп фæцыд. Йæ гæндзæхтæ сцагъта. Дæндагæй лæбурдта. Сбастой йæ, йæхи æнæбадт байраг ын ракодтой æмæ йæ уый къæдзилыл куырмæлхынцъытæй фидар бабастой. Байрагыл уыцыиу æхсидт фæкодтой, алырдыгæй йыл ралæууыдысты. Дæ фыдгул дæр афтæ – кæмдæр ма уæлиау рагъыл байраджды фæдыл зыгуымы голладжы хуызæн цыдæр фесхъиу-фесхъиу кодта...

...Мæдинæт хабар сæрæй бынмæ радзырдта.

Цæвидтон, хæдзар куы сыгъд, уæд мад æмæ чызг уынгмæ ралыгъдысты. Фæдис, зæгъгæ, ма ныхъхъæр кодтой. Стæй сыл цалдæрæй сæхи ныццавтой, сæ дзыхтæ сын бабастой. Кæдæмдæр сæ хъæугæронмæ аскъæфтой. «Уæ таригъæд уæхи», – сæ хъустыл ма æрцыди Гасбойы ныхас æмæ сæрсæфæнæй атахтысты. Æвæццагæн, чызгæн йæ амонд уыд, æмæ былгæрон дыууæ дуры, æхсæн банцад. Мадæн ма дæлиау кæцæйдæр йæ цъæхахст фехъуыст.

Чызг йæхи куы æрæмбæрста, уæд цыдæр амæлттæй рагъмæ схылд. Æхсæвы мæйдары йæ алыфæрсты йæ цæстæнгас ахаста. Гасбойтæй уым ничи уал уыд.

«Хъæумæ. Фæдис хъæумæ» – йæ сæры ма февзæрд уыцы хъуыды. Феста. Фæлæ та уыцы сахат йæ мады хъæлæс йæ хъустыл ауад:

«Мæд-и-и!..»

Йæ рахиз зæнджы рагъ, йæ галиу бæхбæттæны судзгæ рыст ын йæ зæрдæ ныццавтой, атар ын кодтой йæ цæстытæ.

Чызг æппынæрдæджихау æрчыцыдта. Ноджы та мады хъæрзын... Ноджы та уыцы «Мæди-и-и»... Йæхи ныхъхъæбæр кодта. Сыстад. Иуфæрсты бынмæ, доны былмæ ныххызт.

«Гыцци!.. Кæм дæ, гыцци?» – цæстысыг хурхы уадындзтæ сæхгæдта, афтæмæй дуртæ иу иннæйы фæдыл сгæрста чызг. Бонырдаем йæ мады иу ран дурты бын ссардта. Æгас ма уыди, æрмæст дзургæ ницыуал кодта. Чызджы къухтæ йæ риумæ ныхъывта, йæ цæстытæ уæрæх байгом кодта, комкоммæ йæм ныккаст.

«Иунагæй мæ ма ныууадз», – дзырдтой мады цæстытæ, йæ узал былтæ.

Цы йын акодтаид? Ноджы мад чызджы къухтæ суагъта, йæ сæр ын йæ дæллагхъуыр бакодта.

«Гасбо» – мады лæмæгъ комы тæфимæ ма йæ хъустыл æрцыд чызгæн. Стæй мады къухтæ фæйнæрдæм ахаудысты. Йæ роцъойы бын ма фæстаг тæпп фæкодта æмæ йæ цæсгомы узал чызджы рус асыгъта.

...Бон æрбацъæх. Чызджы кæуынмæ доны фаллаг фарс, падзахвæндагæй фæндагонтæ фæфæдис сты. Чызджы уадзыгæй байæфтой. Йæ цæфтæ йын бабастой. Дыууæйæ дæр сæ иумæ рахастой. Хиды хъусы сæ æрбайæфта Мырза...

...Йæ иунаг сикъо хъуг, йæ дыууæ далысы хъæуы кæйдæр бар бакодта Мырза, йæ цыппæрдæсаздыд хойы Æрыдоны йæ мады æрвадæлтæм ныууагъта æмæ æрцыд йе 'мбæлттæм. Сырды лæппынау знæтæй, мæстыйæ. Уый бынаты æндæр исчи куы уыдаид, уæд чи зоны, фæстæмæ нал раздæхтаид. Æфсон ын уыди: мадæн йæ хæрнæджы æгъдæуттæ, рынчын хо, йæ сыгъд хæдзар...

Æмæ бады ныр арты фарсмæ Мырза, хус кæны йæ хæдон. Сфыдхуыз. Йæ мæкъуысджытæ ныццыргъ сты. Йæ бæхбæттæнтæ

тæбынгты хуызæнæй зынынц. Æрмæст йæ хъоппæг сау цæстытæ зынджы къæрттытау судзынц.

Нæй, ацы райсом йæ фарсмæ нæ бады Налыхъ. Зæрдæтæ йын не ‘вæры, рагон æмбисæндтæй нæ рæвдауы йе ‘мбæлтты. Уый, æвæццæгæн, афонмæ æнæцонгæй рацу-бацу кæны йæ гыццыл кæрты. Тыхсы, йæ цæстытыл уайынц йæ хæстон æмбæлттæ. Æвæццæгæн та афонмæ дуды, риссы йæ хауд цонг. «Дзонгой Налыхъ» – æвæццæгæн æй афтæмæй амонынц афонмæ...

Диссаг сты хæстон адæм. Гыццыл сæм искуыцæй хур æрбакæсæд, сæ зæрдæтæм рухсы цъыртт бакæлæд, – æрбайрох сæ ваййынц сæ бирæ зынтæ. Рæстæгмæ сæ ферох фæййынц се ‘мбæлтты ингæнтæ. Цыма бæстыл топпы гæрах никуы уал æрцæудзæн, цыма мæлæт йæхæдæг авд дæлдзæхы ныххауд, уый хуызæн алы хъæлдзæг ныхас, алы хъазæн митыл схæцынц. Чи дзы, йæ тызмæг каисы куыд асайдта, уый кой ракæндзæн. Чи, йæ бæдулмæ æнхъæлмæ кæсгæйæ, æхсæв-бонмæ узал скъæты хъомтимæ куыд ныддаудта, ууыл фæхудын кæны адæмы. Кæмæн йæ хуым æрдæгкондæй баззад, чи йæ гуымыдза сæгъы заинагæй ныууагъта... Суанг ма паддзæхтæм дæр бавналынц. Цыма семæ иу сыхы схъомыл сты, кæнæ сæм искуыцæй дуары зыхъхъырæй кæсынц.

Цымæ цы фæуайд адæймаг, йæ зынтæ дзы куына рох кæниккой, уæд? Æвæццæгæн, иу боны фаг дæр не суайд. Мæнæ Мырза – нырма йæ цæстысыгтæ нæма басур сты, афтæмæй йæ цалдæр боны иу ран нал уадзынц. Куы сæ иу, куы сæ иннæ. Кæс, æмæ та уыцы æнæбайрайгæйы урс афицеры койыл схæцынц. Цыма Мырзайы йедтæмæ уацары афицер никуы ничи райста.

– Нæ, Мырза, уыцы хъарм донæй дæ худы счъылтæ куы айдзаг сты, уæд ын цы æнхъæл уыдтæ? – æнæнхъæлæджы райдайы исчи.

– Куы дын æй загъта. Хæдзары хицауы чындздзон чызгæн йæ мидхъуыдыйы рацæуын æнхъæл уыди, – уыцы æцæгхуызæй йын дзуапп радта иннæ.

– Æмæ йын ды дæр йæ фæлмæн зæнгмæ асины бынæй сæвнæлдтай?..

– Гъо, æмæ дзы нанайы чызджы бæсты урс афицер æрцопп ласта...

– Хæрзаг хъыг дын уыди, хæдзары хицауы фæлмæн чызг куына разынд, уæд?

– Йæ пъагæттæ æмæ йæ рихитæ куына уыдаиккой, уæд дзы, æвæццæгæн, стыр бæллæхтæ æрцыдаид.

– О, хæдæгай, дæ худ ма уыцы цæхджынаы бирæ фæци дæ сæрыл?

– Афицеры дзыхæн къæрмæгæн бахъуыд. Хорз адæм, истæмæй рæдийын?

– Æрмæстдæр иу гыццыл хъуыддагæй – æгæр бирæ дзурыс...

– Дæ ‘взагыл фæхæц, зонды къуыбар. Мырзайы афицерæн йæ дзыхæй цæхджын къæрмæг куы раластам, уæд уый дæр афтæ сцырын...

Æмæ сыл худæн дæр нæй. – Бафæлладысты сæ цæугæ цардæй, се ‘нæхуыссæгæй, се ‘нæфснайдæй. Сослæмбег сæ йæхæдæг æмбары. Худы семæ. Æрмæст Мырзайы афицеры тыххæй æгæр куы стынг ваййынц, уæд йæ бæзджын æрфгыты змæлдай фæзæгъы, æгъгæд у, æндæр исты ныхас ракæнут, зæгъгæ.

Æмæ уыцы сахат æндæрырдæм ныццæвынц. Ноджы æмбисонддæр басгуыхынц. Нæ сæ фæнды лæппуйы хъæдгæмттæ агайын. Уæлдайдæр йæ мады марды фæстæ. Бирæ йæ уарзынц.

Кæсы Сослæмбег Мырзайы къæсхуыртæ, æнæдаст цæсгоммæ, йæ цæстыты раз та сыстад, чысыл раздæр кæй федта, уыцы æнахуыр фын, йæ мады æфсымæр... Хæхтæ сæхи æрныллæг кодтой. Кæд ын Мырзайы кой кодта Айтег? Кæд Мырзайы хуыдта хæхтæй бæрзонддæр, бонæй рæсугъддæр?

Бæхты къах-хъæр. Бæхты хуырытт. Уадындыз уаст. Адæм сæ бынæттæй фæгæппытæ кодтой. Сæ бæхтыл сæхи баппæрстой.

Уасы Айтег, сиды йæ барæгмæ. Йæ фындыз хуынчъытæй йæ фæздæг кæлы, хойы йæ раззаг къæхтæ. Цæмæ ма æнхæлмæ кæсы Сослæмбег? Куыд æрæгмæ æвналы æгъдынцоймæ? Кæдæм та кæсы тарæрфыгæй?

– Нæхионтæ! – Хъуысы кæйдæр бæзджын хъæлæс.

Æмæ та цæргæсау стахт йæ бæхмæ Сослæмбег. Фæцагайдта Айтеджы. Æрмæст кæрты арт судзгæ баззад.

Уадз æмæ судза. Арт хъуамæ судзгæ кæна, пихлæйттæ кала...

ЦАРДИ ИГУРÆН

ПОЭТ

Кæддæр доги нæ хуæнхбæсти
Æвеллон поэт цардæй.
Кадгин н' адтæй дзилли цæсти,
Æнахур куддæр адтæй.

Цæргæбонти нæ бауæгæ 'й, –
Дзилли хуарзæнхæн зардта.
Æхе зæрдæ æрхун уогæй,
Еске уод идзулд дардта.

Уотемæй-гъе сæртæг-сонтæй,
Æмдзæвгæй хъуæлти гъазта.
Æ бийнонтæ мæгур бонтæй
Сор дзубандитæй хаста.

Сæ тухст равги 'й фур æбозæй
Æфхуардтонцæ æ цæуæт.
Æ мæстгуни гъиггаг уосæ
Æргъувта ймæ æ зæбæт.

Неке гъудæй æ бийнонтæй, –
Нæ дардтонцæ 'й куймæ дæр.
Нигъгъæрзидæ æ фæсонтæй, –
Ниддумидæ кумæдæр.

Фæттæхидæ гъæдин сагбæл,
Арви талингти гъазта.
Æмдзæвгитæ сæ дессагбæл
Ниванста 'ма ниванста.

Æртæхидæ тулавастæй,
 Ниррохс кæнидæ Нихас.
 Гъулаггагæн, и гъæубæстæй
 Неке бауидæ æ фарс.

Игъусидæ сæ дæлалай,
 Аразтонцæ си газæн.
 Рамардтонцæ ‘й сæ къæл-къæлæй,
 Сæ гъæла худтæй адæн.

И уæдиккон «хуæрзигурдтæй»
 Некебал æй нур æгас.
 Фал поэти уадзæндзурдтæ
 Нæ, не ‘ронх кæнуй Нихас!

2015.07.04

* * *

Лигъдан игуæрдæни...
Æвзонг æдулитæ.

Мæхе раздæри финст рæнгъитæ

Лигъдан игуæрдæни,
 Хъæнделтæ сурдтан.
 Деден-игуæрдæн нин
 Цидæртæ дзурдта.

Тахтан, цума, арви, –
 Худтан, идзулдан.
 Игуæрдæни арфи
 Уæрццау нигъулдан.

Сæнтуорс къеренæгæн¹
 Æ сифтæ тудтан.
 Бæлгæй, цийнæгæнгæй,
 Нæ сæнттæ дзурдтан.

¹ Къеренæг – ромашка.

«Уарзис, нæ мæ уарзис?» –
Уарзæнтти гъазтан.
Не ‘фсарæн æ рази
Не ‘нгас римахстан.

Адтæй уæд гиризти
Уарзæнтти нæ гъазт.
Фе ‘цæг æй уой фæсте
Е ‘цæгæй нæ уарзт.

Уæддæр нур, уал анзи
Уарзгæй кæрæдзей,
«Уарзис, нæ мæ уарзис?» –
Фæрсæн кæрæдзей.

2015.05.11

* * *

Сонти бонтæй ци ма ес? –
Дон сæ фæлласта.
Мæ бæллектæ – цæмæдес?..
Маргъ сæ фæххаста.
Зуст æнсудæй, тухтæрæй
Састæн, басастæн.
Рохс дуйнейæн æ дуарæй,
Уотид бакастæн.
Неци зонун æ йадæн
Нурмæдæр цардæн.
Куд цардтæн ‘ма ци цардтæн?
Уогæ ба цардтæн?

2014.15.07

УАЗА

Уаза, де ‘ккой сау мегъæ
Кæдæй кæнуй фунæй!
Ра ‘й æнсонæ, ра ‘й тегъæ, –
Мæ зæрдæ æрхун æй.

Тавæд дæ хори цæстæ, –
 Ниррохс кæнæд дæ цъонг.
 Дæ уиндæмæ, æррæстæ,
 Куд зинг кæна иуонг.

Æноси хори рохс суг
 Дæ сæрмæ ци гъаза.
 Ду нин дæ нифси мæсуг,
 Нæ цити хонх Уаза.

Нæ цийни хоритауæн.
 Нæ царди игурæн.
 Ме ‘дзулд зари райдайæн,
 Ме ‘рхун зари кæрон.

2014.10.03

* * *

Дзурд-æфсоргъбæл гъавтон
 Бакæнун фæсахсæн.
 Идонæ ‘ймæ цагътон, –
 Разиндтæй зин ахсæн.

Æ фæсте мæ райста
 Фадзæласæ кæнгæй.
 Мæ нифс мин æрсаста
 Æ мур-мур, æ нæгæй.

Уорамæн ин не ‘ссæй,
 Нæ бакастæй коммæ.
 Бадæмуни тæссæй, –
 Æнсудта мæ донмæ...

Мæхебæл гæлст фæцæй
 Æфсæндзæгтæ архъан.
 Мæ иуонг ниббурцæ ‘й,
 Мæ бауæр – сау æрхæн.

2013.15.10

ÆМДЗÆВГИТÆ СУВÆЛЛÆНТТÆН

Куй æма æхсæукъæ

Кудзи гъуни – æхсæукъæ, –
 Кæнуй кудзи æхсилкъæ.
 Тонуй æй æ дæндагæй,
 Æхсæукъæ ци фудуаг æй!..
 Фестъæлфуй куй æ фуни, –
 Ра ‘й агоруй æ гъуни, –
 Æхсæукъæ – æ дæлфæдти,
 Æхсæукъæ – æ уæлфæдти..
 Сгъирнуй и куй фур мæстæй, –
 Æхсæукъæ нипæррæст æй.

Хæлаур

Киндзæ-биндзæ,
 Хизæ дин
 Хæлаур уафуй.
 Испириндз æй
 И дидин –
 Халæбæл кафуй.
 Æ царæбæл
 Æ «киндзæн»
 Рæсугъдæй кувта.
 И царæбæл
 Ауиндзæн
 И биндзæн уфта.

Сæрддон бони

Арв нирттивта, – гупп, гæрах.
 Баймæ дардта хонх æ рагъ.
 Зæнхæ тæссæй æргъос æй, –
 Æ хурфæмæ игъосуй.
 Æрбауардта сæх-сæхæй.
 И уарундон истæх æй.

Дзубулдар

Дзубу, дзубу, дзубулдар,
 Нæ хумон маргъ-дзубурдар.
 Бакодта уалдзæгæн дуар.
 Ракодта уалдзæгæн зар.
 Хор хумгæндæ æртва,
 Маргъ хумгæрæнтти кафта.
 Тъили-ули æ думæг,
 Фæнни ледзæги ‘й зумæг.

Бийнонтæ

Нана пеци дзол фунхта,
 Нæ мамæ ба гъог дугъта.
 Заретæ цъопп æлвиста,
 Баба кæрдæн æриста;
 Фиццаг нæ фус æлвидта,
 Гъе уæдта кауæ бидта.
 Уæд Аслан ба ци куста?
 Æ минкъий хуæри узта.

Сæрддон сæумæ

Цъæхтæ-тарта –
 Сæуми сарта.
 Хæрдгæ рæнтгæ –
 Хæрдтæ-нæдтæ.
 Фахсгæрæнтгæ –
 Хуасгæрдæнтæ.
 Мудибиндзæ –
 Заргæ киндзæ.
 Уæрцци зарта –
 Къæрц-удзæлтæ.
 Къамазелæ –
 Сæр-кинзелæ.

* * *

Ци, 'йдзулд æнцæ и рæгътæ,
Æрдозæ ци рæсугъд æй!
Дзæгæргутæй цирæгътæ
Бæласæ исасугъта.

Уалдзæгбæл разардтонцæ
Мæргъти зæлланг гъæлæстæ.
Арвмæ кафгæ рандæ 'нцæ
Рæзæдæттæг бæлæстæ.

Бæрзæндтæ-фæлгæсæнтæй
Рохс тунтæ ахæссунцæ.
Сæ хехти сæрвасæнтæй
Мегъи дзикко фасунцæ.

Авдæнæ

Цуппæрвæрсуг, дувæрсуг.
Æрдæг расуг, фур расуг.
Дзæндæл бæлццон, цурд бæлццон.
Лигъз нæдтæбæл нин фæццо.

Умæти

– Кæми фæууис, уæ, Умæти?
Кæцæй цæуис, 'ма кумæти?
Дæ дзæкъоли цитæ тъоли?
– Мæ дзæкъоли дууæ гъоли:
Еу – Дзæкъоли, еу – Дзагъоли...
Ку нæ фæззелинæ къоли.

ТÆЛМАЦТÆ

Къибирти Тимур

* * *

Мæйрохсмæ æрттеууй фæндаг,
Сифтæр кæнуй фунæй.
Мæйрохсмæ æрттеууй фæндаг.
Мæ уарзт, хатир – дæуæй!

Ци ирд, ци тæмæссаг æй арв,
Зæнхи æрдæфæн – сах.
Æргъувд дарун уæларвмæ арм,
Фæнзун еу зари ‘здæх.

Нæ зæнхæ рохс тунтæй
Фунæймæ æй цæттæ.
Кæндзæн æз дæр фунæй, –
Балцитæй æрцудтæн.

Уодзæн хебарæ, иуæндæг,
Уоздзæй мæ нæ къона...
Мæйрохсмæ æрттеууй фæндаг.
Мæ уарзт, хатир кæнæ.

РОМАНС

Æнгъæлун дæ мæхе æнæмæнгæ,
Уогæ дин мæн бауæн ба нæййес.
Ниуазун ‘ма цæун расуггæнгæ,
Ниуазун, нæ си ерун æфсес.

Тар æхсæви мин нур и ниуæзтæ
Ку бадзурдта мæ гъоси дæ нон.
Мæ зæрдæ мин цидæр исæлваста, –
Разагътон къиллипп цардæн «кæрон».

А маъдари гъенур сѣнтуорс метбѣл
Ѧностѣмаѣ дауѣй ѣздѣхун.
Ѧз ма кѣх кѣуѣрдзѣнѣн ма ниннетбѣл
Кѣѣйнихѣй, ѣвѣдѣй, ѣд ѣрхун.

Ѧздѣхгѣй ма бунатмаѣ фѣстѣмаѣ,
Ниуазун ма фѣстаг ниуазѣн.
Расуг лѣгти зарун – ма фѣрстѣмаѣ
Е – Некрасов, е – Блок, е – Надсон.

РАГОН ФРАНЦАГ ЗАР

Ѧй мѣнѣн ме ‘хсийнѣ хуарз,
Ѧд ѣгѣдау, ѣрмѣст фур карз.
Маѣи ин зѣгѣѣ ѣппун,
Ма бабадаѣ ѣ рѣбун!

Нѣмун ѣй гѣѣуѣ ѣхсѣй, –
Хуѣздѣр дамаѣ игѣоссѣй.
Фал имѣ, кѣсгѣй фѣрсѣй,
Базир-зир кѣнун тѣссѣй.

Нѣ ‘ймѣ ‘фсѣдун кѣсунѣй, –
Дѣденѣги хузѣн ѣй.
Нѣ ‘й ма бон уомѣн карз ун.
Уой гѣѣуѣ уотид уарзун.

* * *

Цѣбѣл зелис, уѣ сау халон
Уорс маргѣи сѣрти, зѣгѣй?
Ѧ хуарз цард ин ма ихалѣ, –
Некѣд бауодзѣй даѣ хай.

Уарзт хѣурройбѣл истухуаст ѣй,
Куд рѣвдауѣ, куд ѣнод
Уорсѣѣрѣ кизги фур уарзтѣй!..
Ду гѣѣдамаѣ цо, сау уод.

Дæ «хъа-хъа» зарау низдохи,
 Сау сайтани хай фæууай.
 И кизгаймæ ци æздахи
 Дæ илгъаг къæбот, зæгъай!

Æндæр кедæр æй æхсийнæ, –
 Ес уомæн уарзон, хеуон.
 Цæмæн ин кæнис æ цийнæ
 Дæ сау базури аууон?

Сайæгой дæ, фудæзнаг дæ,
 Къæрнæх маргъ дæ, ус-усси!
 Дæмуйнаг дæ, нæмуйнаг дæ, –
 Нæ сабийи фун хæсси.

ÆНÆХАТИР РОМАНС

Цард фæцæй, нæ ‘й уобæл мæ гузавæ!
 Е мæнæн – мæ Хуцауи тæрхон.
 Ескæд мæ сау адзал ку æййафа, –
 Мæ дзæбæх, дæубæл кæндзæн æрхун.

Цард фæцæй. Æз боз дæн а рохс бонтæй!
 Æвæсмонай евгъудмæ кæсун.
 Фал дæуæй, дæу хузон хуæрзискондæй
 Куд бауодзæй мæ бон æртæсун!

Ду цудтæ цардгулфæнти æдæрсгæ,
 Бони рохсбæл адтæ фур æнод.
 Æз зинтæн бухсдзæнæн дæумæ гæсгæ, –
 Уæн цæмай æностамаæ æмуод.

НОМДЗЫД ХЪАРАДЗАУ

Абоны ирон адæмы рагфыдæлтæ стыр æмæ тыхджын паддзахад уыдысты. Фæлæ, дам, тыхджынæй тыхджындæртæ разыны, стæй адæймаг дæр йæхиуыл æгæр куы фервæсса, уæд дзы кæмдæр æууæнкдзинады фидар бындур дæр æрбайрох вæййы.

Ирон адæмы рагфыдæлты тæтæр æмæ мангол бындзагъд куы кодтой, уæд ма дзы цы ‘нæбары муртæ аздад, уыдон сæ сæртæ æфснайынмæ лыгъдысты хæхтæм. Æмæ ма абон ирон адæм сты нæ хæхты фæрцы æмæ руаджы. Адæм уым фылдæрæй-фылдæр кодтой, æмæ хæххон нарæг кæмтты нал цыдысты. Сæ иунæг ныфс æмæ ирвæзынгæнæг та уыдысты уыцы æнæбары хуымы гæбæзтæ æмæ Æфсатийы фос. Зæхх сын кæй нал фаг кодта, уый та уыди фыццаг æмæ сæйрагдæр аххосаг ирон адæмæн сæхимидæг быцæутæн. Арæхæй-арæхдæр кæнын байдыдтой мыггæгты ‘хсæн быцæутæ. Лæгджын тыхджын у. Тыхджын та æдыхыл бæхбадт кæны. Уæд та уыди тыхы рæстæг. Рæстдзинад уыдис тыхджындæры фарс. Тæрхонгæнæг дæр æмæ уынаффæтæхæссæг дæр тыхджындæртæ уыдысты. Сæхи бакодтой хуымзæххытæ, уыгæрдæнты хуыздæртæ. Лæмæгъдæртæм та-иу рхауд æрнæджытæ æмæ гæмæхтæ æмæ-иу уыдоныл дæр се ‘хсæн тугкалæн хæстытæ рауад.

Ахæм хæсты та уæлахиз кодта лæгдых мыггаг. Уымæн-иу алы мыггаг дæр Хуыцаумæ куывта æмæ дзы куырда лæппуйы райгуырд. Адæмы хуыздæртæ, йæ адæмы сомбоныл зæрдæйæ чи рыст æмæ хъуыды кодта, уыдон сагъæс кодтой æмæ агуыр-дой фадæттæ æмæ фæндæгтæ уыцы æнамонд къæппæгæй раир-вæзыныл.

Уый та уыдис хæхтæй дæлвæзмæ раирвæзын. Уыцы фадат та сын нæ лæвæрдтой, сæ алыварс цы адæмтæ цардис, уыдон. Хуссарырдыгæй Гуырдзы, цæгатай – Кæсæг. Ирон адæмæн сæ тых басаст, хæстхъом нал уыдысты, æмæ уыдоны ныхмæ æрлаууын сæ бон нæ уыдис.

Рацыди та азтæ. Æмæ ирвæзынгæнæгыл фæхæст сты 18 æну-сы. Уый уыди Уырысы паддзахад. Бетъырбухмæ араст сты ирон адæмы фыццаг минæвæрттæ. Сæ сæргъы Магкаты – Елиханты Зураб. Уыцы балц уыди 1749–1753 азты. Сæ фæндаг даргъ æмæ тæссаг. Цалдæр мæйы фæцыдысты, уымæй размæ цалдæр азы та сæ сæйраг хъуыдагыл фæтæрхон, фæуынаффæтæ кодтой. Фæлæ, кæд Уырысы паддзахимæ кæрæдзи бамбæрстой, уæддæр сæ сæйраг хъуыдаг сæххæст кæнын кæронмæ сæ къухы нæ бафтыд. Уæрæсейæн Туркимæ нывыл ахастдзинæдтæ кæй нæ уыдис, уый аххосæй.

Æмæ та 1774 азы сæмбырд ирон адæмы дыккаг минæвæртты къорд ссæдз лæгæй – фембæлдысты Астраханы губернатор Кречерниковимæ, уый архайдта Екатеринæ Дыккагæмы бардзырдмæ гæстæ. Адонæн сæ балц зæрдæмæдзæугæдæр рауад.

Хъарадзауы балц дзæвгар рæстæг ахуыргæндтæй рохуаты аздад. Чидæртæ афтæ дæр хъуыды кодтой, ома, дам, Хъарадзау уырысы ус-паддзахимæ нæ фембæлд. Хъарадзауы балц æцæгæй кæй уыди, уый сбæлвырд кодта профессор Блиты Макс. Уый йæ æнамæлгæ очерк «Чи уыди Мамиаты Хъарадзау, кæдæм уыд йæ балц?» (журнал «Мах Дуг», 1967 азы дыккаг номыр.) Хъарадзауæн йæ фембæлд Екатерина II-имæ уыди Хъырымы 1787 азы. Уыцы балцы æцæгдзинады тыххæй Къоста дæр фыста: «...хæрз æрæджы дæр ма Нары аргъуаны фенæн уыди Цытджыны Екатеринæйы грамотæйæн, нарон ирæтты депутаци Йе стырдынадимæ куы ныхас кодта, уæд сын кæй радта, уый». Уæдæ Къостайæ раздæр та академик Петр Бутков йæ очерк «Ирæттæ»-йы фыссы, зæгъгæ, Ирыстонæй æрвыст лæгтæ, Уæрæсейыл иузæрдион кæй сты, уый нысанæн райстой ам чырыс-

тон дин. Ус-паддзах сæ тынг сбуц кодта, суанг ма сæ иуæн (Хъуыбадты Хъуырманæн) натлиа дæр (ома чырыстон номæвæрæг) йæхæдæг уыди. Уæвгæ ам Блийы-фыртæн йæхицæн ныхасы бар радтæм æмæ адæмы рæгъмæ рахæссæм йæ очерк.

ЧИ УЫДИ МАМИАТЫ ХЪАРАДЗАУ, КÆДÆМ УЫД ЙÆ БАЛЦ?

Ирон адæмæй, æвæццæгæн, ахæмтæ стæмтæ разындзæн, Мамиаты Хъарадзауы балцы хабар чи нæ фехъуыста. Уыцы балцы кой ис зындгонд «Куырттаты зарæджы», стæй бирæ алыхуызон таурæгъты, зæгъæм, «Куырттаты кадæджы», «Куырттаты цагъды зарæджы», «Мамиаты Хъарадзауы хабары», «Биасланты æмæ Куырттаты хæсты», «Куырттаты балцы».

Адæмон сфæлдыстад нын куыд æвдисы, афтæмæй, Мамиаты Хъарадзау цалдæр æвзæрст лæгимæ æцæгдæр Уæрæсейы кæй уыди, уым æппындæр дызæрдывгæй ницы ис. Фæлæ абоны онг къухы нæма бафтыди уыцы балцимæ баст хъуыддæгтæн историон литературæйы мидæг исты дзуапп ссарын. Уымæ гæсгæ нæ бон бæлвырд зæгъын нæу – чи уыди Мамиаты Хъарадзау, йемæ цы æрвыст лæгтæ уыди, уыдонимæ кæд æмæ кæм федтой ныхасмæ Уырысы ус-паддзах Екатеринайы, цæмæн ацыдысты ирæттæ Уæрæсемæ. Æндæр ныхæстæй йæ куы зæгъæм, уæд та – цавæр историон æцæг хабæрттæ æмæ цаутæ систы, Мамиаты Хъарадзау æмæ йе ‘мбæлццæттыл ныхас кæм цæуы, уыцы зарджыты заринаг, таурæгъты дзуринаг æмæ кадджыты кæнинаг. Архивты абоны онг ницыма ссарын бафтыди къухы ахæмæй, æмæ æппæт уыцы фæрстытæн дзуапп радтæн кæмæ гæсгæ уайд. Фæлæ Мамиаты Хъарадзау йе ‘мбал æвзæрст лæгимæ Уæрæсемæ сæрмагонд балцы куы араст, уыцы заманмæ лыстæг æркæс, цы цаутæ æмæ хабæрттæ дзы æрцыди, уыдон биноныг раиртас æмæ сæ кæрæдзимæ абæрстытæ кæн, уæд, мæнмæ гæсгæ, иу къорд хъуыдыйы зæгъæн уайд уыцы разæгъд балцы тыххæй.

Цы дзæвгар фольклорон æрмæг ис нæ къухы, цы алыхуызон зарджытæ, таурæгътæ æмæ кадджытæ зонæм уыцы хабарыл, ома куырттатаг минæвæрттæ æмæ Мамиаты Хъарадзауы балцыл, уыдон æмхуызон æвдисынц иу хъуыддаг. Куырттаты коммæ ссыдысты уырысы ус-паддзахы минæвæрттæ. Уыдон семæ сластой

уырысы ус-паддзахы писмо – Хъулон гæххæтт. Фæлæ æгас комы нæ разынд, гæххæтт чи бакастайд, иу ахæм лæг дæр. Уæд æй фæластой Нармæ, Мамиаты Хъарадзаумæ, уымæн æмæ уый хорз зыдта уырыссагау. Хъарадзау бакаст гæххæтт æмæ йе ‘рбаласджытæн бамбарын кодта, уырысы ус-паддзах куырттатагты йæхимæ кæй хоны æмæ сын зæрдæ кæй æвæры лæвæрттæ ракæнынæй.

Куырттатагтæ сфæнд кодтой ацæуын æмæ Мамиаты Хъарадзаумæ æрхаттысты, уырыссагау кæм зоны, уымæ гæсгæ равзæрст минæвæрттимæ Уæрæсемæ цæмæй ацæуа, уый тыххæй. Уырысы ус-паддзахмæ араст сты – Мамиаты Хъарадзау, Тотраты Гузы, Куыдзиаты Дзагло, Цæлыккаты Ладе, Къæбысты Хъылци, Калманты Ацæмæз, Гуыриаты Дзига, Шотаты Тохт, Арысханты Хъæлци æмæ ма ноджы чидæртæ, æдæппæт 40 лæджы. Ирыстойнаг минæвæрттæ фембæлдысты уырысы ус-паддзахимæ æмæ сæ уый фарста: авд азы дæргъы цæуылнæ зындысты, цы сæм цыди, цы сын æмбæлди, уый цæуылнæ истой? Ирыстонæй æрвыст лæгтæн сæ дзуапп уыди: уæззау замантæ скодта, сæ фадат нæ амыдта, æппындæр сын рæстæг нæ фæци фæзынынæн, кæд цытджын ус-паддзахы фенынмæ тынг бæллыдысты, уæддæр Уырысы ус-паддзах сын саккаг кодта Хъулон гæххæтт, стыр лæвæрттæ сын ракодта (сæхимæ сæ ластой 40 уæрдон), стæй ма сын уымæй уæлдай радта 180 галы.

Хъарадзау æмæ йе ‘мбæлцæттæ фæстæмæ Ирыстонмæ куы здæхтысты, уæд сын сæ фæндаг æрæхгæдтой кæсгон кънийæзтæ æмæ бацагуырдытой «сæ хай». Уыйадыл дыууæты ‘хсæн рауад хæст. Уым фæмард сты иууылдæр, арыгон лæппу Гуыриаты Ахмæтæй фæстæмæ. Хæст кæм æрцыд, уырдæм фæфæдис сты Куырттаты комæй, стæй Ирыстоны иннæ кæмттæй дæр. Чи фæмард, уыдон аластой сæ райгуыран бæстæм. Кæсгæттæй разынди иу хæрзгæнæг, уый æрæмбырд кодта, хæсты быдыры чи фæмард, уыдоны дзаумæттæ æмæ сын сæ сæ хæстæджытæн, сæхиуæттæн радта.

Хабæрттæ афтæ æвдыст цæуынц, Мамиаты Хъарадзау æмæ йе ‘мбал æрвыст лæгты балцы фæдыл цыдæриддæр таурæгъ æмæ кадæг конд ис, уым, иу стæмтæй фæстæмæ. Фæлæ уыцы рæстæг фольклорон æрмæг бынтон фæйнахуызонæй æвдисы иуæй-иу ахсджиаг хъуыддæгтæ. Зæгъæм, ирон таурæгъгæнджытæ алы ныхас кæнынц, Ирыстоны минæвæрттæ уырысы ус-паддзахимæ

кæм фембæлдысты, ныхасмæ йæ кæм федтой, уый тыххæй. Иуæй-иу таурæгъты афтæ дзурынц, зæгъгæ, дам, ирон минæвæрттæ Екатеринæ II-мæ ацыдысты Бетъырбухмæ. Иннæты амонынц, цыма сæ фембæлды бынат Екатериноградскæйы станицæ уыди (ирæттæ йæ хуыдтой Сапачъе).

Мæнмæ гæсгæ, сæ иутæ дæр æмæ иннæтæ дæр рæдийынц. Æмæ уым диссагæй ницы ис. Цæвиттон, XVIII æнусы, Мамиаты Хъарадзау йæ сæргъы кæмæн уыди, уыцы минæварадæй фæстæмæ ма уырысы паддзахмæ ацыди æндæр ирон минæвæрттæ дæр: Елиханты Зурабы къорд, Бетъырбухы 1749 азы чи уыди, уый, стæй 1774 азы минæвæртты стыр къорд, астрахайнаг губернатор П. Н. Кречетниковимæ чи ныхас кодта Мæздæджы, уый. Цы документтæ базад, уыдонæй бæрæг сты уыцы минæварады уæнгтæ. Фæлæ, кæй зæгъын æй хъæуы, таурæгъгæнджытæ се ‘ппæт кæм æвзæрстой, минæварадæй чи кæцы у, уый æмæ иу къорд ивддзаг кодтой иннæимæ, Мамиаты Хъарадзауы балц дæр сын, æвæццæгæн, уыдонимæ фемхæццæ, уымæ гæсгæ уырысы ус-паддзахимæ фембæлды бынат дæр рæдыдæй хонынц Бетъырбух æмæ Екатериноградскæй. Афтæ кæй у, уый уæлдай бæлвырддæрæй зыны, Æмбалты Цоцко 1923 азы Мырзаганты Т-йæ цы таурæгъ фехъуыста æмæ кæй ныффыста, уымæй.

Уыцы фыстмæ гæсгæ, Мамиаты Хъарадзау æмæ йæ æмбæлттæ фæндагыл фесты дыууæ мæйы. Фыццагдæр ныццыдысты Стъараполмæ æмæ уым хъуамæ фембæлдаиккой Екатеринæ II-мæ. Фæлæ ус-паддзах уым нæ разынд. Уæд сфæнд кодтой йæ размæ ацæуын. Æмбалты Цоцкойы къухæй фыст таурæгъы, Хъарадзау æмæ йе ‘мбæлттæ паддзах Екатеринæимæ бæлвырд кæм фембæлдысты, уый кой нæй. Фæлæ дзы афтæ загъд кæй ис, зæгъгæ, йæ размæ ацыдысты, уый тынг ахсджиаг у, уымæн æмæ æцæгдзинадæй цытæ æрцыд æмæ цытæ рауад, уыдонимæ карæдзиимæ хорз бадынц.

Зындгонд куыд у, афтæмæй 1768–1774 азты Турчы хæсты фæстæ Цæгат Кавказы цалдæр зылды баисты Уæрæсейы. Бæлвырддæр æй куы зæгъæм, уæд уыдон уыдысты Кæсæг, Цæцæн (1770 аз), Мæхъхъæл (1771 аз), Ирыстон (1774 аз), Сауденджызы былтæн сæ дзæвгар хай æмæ Хъырымы сакъадах (1783 аз), Цæгат кавказ Уæрæсеимæ кæй баиу, уый ноджы фæкарздæр кодта Уырысы æмæ Турчы ныхмæвæрддзинæдтæ. 1787 азы Турк йæхи тынг цæттæ кодта Уæрæсеимæ схæцынмæ.

Уыцы хæсты хæд размæ Екатерина II-æм абалц кодта бæстæйы хуссармæ. Историйæ хорз зындгонд у уыцы балц. Паддзахы хъуыди, цы ног зæххытæ райста, йæ къухы цы ног адæмтæ бахауд, уыдоныл йæ бар цæуы, иузæрдион сты, зæгъгæ, уый равдисыны тыххæй. Екатерина II-имæ уыди бирæ фæсдзæуинтæ, фæсарæйнаг дипломаттæ. Фæсарæйнаг дипломаттæ та йæ уымæн хъуыдысты, цæмæй сын сæхи цæстæй фенын кодтаид, мæнæ Уæрæсе ног æрбаиугонд районы куыд фидарæй лæууы, куыд ницы хуызы сæ ауæлдай кæнинаг у, куыд тынг æй нымайынц, зæгъгæ.

Тавриаг Потемкин йæ удæй арт цагъта, Екатерина II кæуылты хъуамæ цыдаид, уым ын кæмдæриддæр стыр кад цæмæй кодтаиккой, цинимæ йыл цæмæй æмбæлдаиккой, паддзах æппæтдæр разы æмæ хъæздыгхуызæй цæмæй уыдтаид, ууыл. Уыдæттæ уæлдай карздæрæй конд цыдысты хуссары. Уым хъуамæ, Уæрæсеимæ чи баиу, уыцы адæмты минæвæрттæ сæхи равдыстаиккой «иузæрдион дæлбартæй». Историк А. А. Лефорт куыд фыссы, афтæмæй Хъырымы Екатерина II-мы размæ рацыдысты черкесты æмæ хъырымаг тæтæйрæгты æфсæддон стыр къордтæ, Балаклавайы та – дыууæфондзыссæдз тæтæйраг чызджы, сæ уæла амазонкæты дарæс, æд фаттæ æмæ топпытæ. Уыцы фембæлдтыты рæстæг-иу, кæй зæгъын æй хъæуы, ныхас дæр рауад. Екатерина II хъуыддаджы ныхас кодта, Уæрæсеимæ чи баиу, Цæгат Кавказы уыцы адæмты минæвæрттимæ.

Иу ахæмы уырысы ус-паддзахы размæ бацыдысты Ирыстонны æрвыст лæгтæ дæр, сæ сæргъы Мамиаты Хъарадзау, афтæмæй. Таурагъты æмæ каджыты цы дзурынц, уымæй уæлдай ма нын уый зæгъыны бар дæттынц, цы фыстытæ баззад, уыдон дæр. Цæвиттон, Кавказ базоныныл зындгонд кусæг П. Г. Бутков цы æнæмыхуыргонд æрмæг ныууагъта, уым æз ссардтон ахуыргондæн йæхи фыст очерк «Ирæттæ». Бутков хорз зыдта Ирыстон, æмæ йæ очеркы фыссы, зæгъгæ, «Куырттаты, Уæлладжыры, Захъайы, Нары цæрджытæн минæвæрттæ уыди кънийаз Тавриаг Потемкинмæ».

Куыд уынам, афтæмæй Бутков бæлвырдæй зæгъы, Ирыстонны минæвæрттæ æцагдæр кæй уыдысты Хъырымы кънийаз Тавриаг Потемкинмæ, уый та Екатерина II-имæ уыди йæ балцы рæстæг. Бутков ма йæ очеркы ноджы фыссы, зæгъгæ, дам, «паддзах Екатерина II йæхæдæг саккаг кодта, аргъаугæ цы дзаумайы

фæкæнынц, уырдыгæй... (дарддæр фыстæн равзарæн нæй) 1787 азы хъуыбаддаг æлдар Хъуыбадты Кермены аргъуыды фæстæ Алыксандр хонын кæй байдыдтой, уый. Фæстæдæр ын радтой майоры цин. Кънийаз Потемкин фæдфæдыл уыди куырттатаг æртæ старшинаы номæвæрæг, инæлар-поручик Потемкин та – тæгиатаг дыууæ старшинаы номæвæрæг».

Бутков нын цы хабæрттæ ракодта, уыдон уæлдай зынаргъдæр уымæн сты, æмæ сæ амынд цæуы, ирон æвзæрст лæгтæ Уæрæсемæ кæд араст сты, уый – 1787 аз. Екатеринæ II-æм дæр раст гъе уыцы рæстæг уыди Хъырымы. Ирыстони минавæрттæ ус-паддзах Екатеринæ II-æй райстой сæрмагонд гæххæтт, Ирыстон Уæрæсеимæ кæй бауи, уый тыххæй.

Ирон адæмы æрвыст лæгтæ Екатеринæ II-мæ кæй уыдысты æмæ сын уый æцæгдæр ахам гæххæтт кæй радта, уыцы хабæртты кой ис Хетæггаты Къостамæ дæр йæ этнографион очерк «Особайы». Къоста уым амонь, зæгъгæ, дам, ма «хæрз æрæджы дæр Нары аргъуаны фенæн уыди Цытджын Екатеринæйы грамотæйæн, нарон ирæтты депутаци йе стырдынадмæ куы ныхас кодтой, уæд сын кæй радта, уый.

Хетæггаты Къостайæ ноджы раздæр, 1802 азы, поручик Бларомбург дæр фыста, зæгъгæ, Нары аргъуаны «стыр кадджынæй» дарынц «Наронты иузæрдиондзинады æвдисæн» æмæ «кафтантæ», наронтæ ус-паддзахæй лæварæн кæй райстой, уыдон.

Уыдæттыл се ‘ппæтыл лыстæг куы ахъуыды кæнæм, кæрæдзийы фарсмæ сæ куы æрæвæрæм, уæд, мæнмæ гæсгæ, хъæбæрайæ зæгъæн ис, зæгъгæ, Мамиаты Хъарадзау æмæ йемæ æвзæрст ирон лæгты минаварад Уæрæсейы уыди 1787 азы, Екатеринæ II-имæ фембæлд Хъырымы. Фембæлдæн йæ политикон нысаниуæг дæр дызæрдыггаг нæу – хъуамæ ирæттæ сæхи дзыхæй фидарæй загътаиккой, уырысы къухмæ сæхи кæй дæттынц, уыдоныл сæхи кæй фæдзæхсынц, уый. Ирыстони æрвыст лæгтæ кæд, Уæрæсейыл иузæрдион уыдзысты, зæгъгæ, сын уымæй зæрдæ кæй бавæрдтой, уымæн бæлвырд æвдисæнтæ сты ус-паддзахы грамотæ, йæ лæвæрттæ, стæй сыл Екатеринæ II æмæ йæ сановниктæ аргъуыды нæмттæ кæй савæрдтой, уыдæттæ. Уый тынг ахсджиаг уыди Уæрæсейæн, уымæн æмæ Уæрæсе уæд, 1787 азы хæцын райдыдта Туркиæ...

Уыдон дын Максы ахуыргонды хъуыды æмæ хатдзæгтæ.

Фæлæ ма æз хистæртæй цы хъуыстон, стæй архивты æнæбары æрмæджытæй цыбыр хатдзæгтæ скæнын æмбæлы.

Уæдæ чи уыдис Хъарадзау? Цы сарæзта хорзæй йæ адæмæн?

Мамиаты Хъарадзау уыдис йæ рæстæджы Ирыстоны разагъды лæгтæй иу, йæ ном базади зарджыты, таурæгъты, Нигерыл ныффыста балладæ.

МАМИОН ХЪАРАДЗАУ

Куырдаттаты бал раздæхт фæстæмæ...
 (Паддзах ын хæрзиуæгæн радта
 Æнахъаз цыдæртæ, лæгъстæмæ,
 Стæй нæ бæттæнмæ æртардта).
 Йæ разæй – йæ хуынд лæг Хъарадзау,
 Йæ сæйраг фырт ноджы йæ фарсмæ.
 Цæлыччы быдырмæ фыд раздзау
 Кæсæджы бал рацыд сæ размæ...
 Хæст сырæзти фат æмæ кардæй,
 Сæ сæрмæ ныллæууыд тыгъдызæй.
 Цæлыччы лæгъз байдзаг ис мардæй,
 Ныккасти йæ риумæ хъуынтъызæй...
 «Куы судзы мæ зæрдæ. Тагъд дон мын!» –
 Хъарадзаумæ дзуры йæ хъæбул.
 «Фæгæдзæ кæн, уром дæ домын!..»
 Уæд уалынджы лæппу фæзæбул:
 Фат ныхы фæйнæджы ныффидар.
 Хъарадзауæн абадт йæ дзыхы:
 «Гъеныр, хур, дæ фæндон – дæхи бар:
 Сæууон дон куы февзæрд дæ ныхы!..»
 Цæргæсау æрбатахт йæ фыртмæ:
 «Æнусмæ ныр басаст дæ дойны!..»
 Сыбыртт дæр нæ сыхъуыст йæ дзырдмæ:
 Æрбатар ис хъæбул æмбойны...
 Хъарадзау сындæггай йæ нымæт
 Йæ фырты цур айтыдта дардыл
 Æмæ йыл, æдыхстау, æнæмæт,
 Бæласау, ныффæлдæхт йæ кардыл...

1928 аз

Фольклорон уацмыстæ дзурынц Хъарадзауы балцы тыххæй –

Куырттаты æвзæрст лæгты сæргъы уырысы ус-паддзах Екаторина II-мæ.

Фольклорон уацмыстæ куыд дзурынц, афтæмæй Хъарадзау иттæг хорз зыдта уырыссаг æмæ гуырдзиаг æвзæгтæ, фæлæ кæм æмæ куыдæй райста ахуыргонддзинад, уый тыххæй, хъыгагæн, бæлвырд архивон бæрæггæнæнтæ нæ баззад, фæлæ ма цы ‘нæбары муртæ ис архивты, уыдоны бындурыл ис скæнæн раст хатдзæгтæ.

Хъарадзау райгуырд æмæ цард Нары зылды – къаннаг æмæ уынгæг, фæлæ аив ком – Фаллагкомы. Уыдис дзы 6 хъæуы. Иуы ном Сауыбын. Ам райгуырд æмæ цард Хъарадзау. Йæ фыд Биде, иуæй-иу таурæгъты та Бибо, Туалгомы уыдис дзыррдзæугæ æмæ нымад лæг. Йæ фырт Хъарадзау дæр рантыст æппæтæй æххæст: зондæй уа, хъаруйæ уа. Хуыцауæй лæвæрд цы хъуыдаг у, уымæн та дурты бын дæр æнæ сæххæстгæнгæ нæй. Хъарадзау æфтыд Гуырдзыстонмæ дæр æмæ Уарæсемæ дæр, зыдта сæ дыууæты æвзæгтæ дæр.

Зындгонд куыд у, афтæмæй Туалгомæн гуырдзыимæ уыдис фылдæр æмæ арфдæр бастдзинæдтæ. Æвæцæгæн, æрдзон уавæртæ фаг фадат кæй нæ лæвæрдтой адæмæн æндæр рæттæм цæуынмæ, уыйадыл. Гуырдзиаг æвзаг хорз кæй сахуыр кодта, уый дызæрдыггаг нæу. Фæлæ сын æрмæст се ‘взаг базыдта, зæгъгæ, æрмæстдæр уый зæгъын фаг нæу. Æркæсæм-ма, уæдæ, архивы документтæм лæмбынæгдæр.

Æз, уыдон фæлдахгæйæ, фембæлдтæн цымыдисаг документыл. Йæ мидис уыдис ахæм. Гуырдзыйы паддзах Иракли снысан кодта Хъесаты Ебайы фырт Бадилайæн мызд 20 марчили парчи (уæды заманы гуырдзиаг æхца) афæдз. Рафыстой йын сæрмагонд гæххæтт – грамотæ. Уымæ гæсгæ йæ бон уыдис афæдзы мидæг кæдфæнды дæр бацæуын æмæ сæ райсын. Уый уыди 470 азы 16 февралы (гуырдзиаг азфыссынадмæ гæсгæ).

Ацы гæххæтт цымыдисаг уымæй у, æмæ Хъесаты Еба уыцы рæстæджы гуырдзыйы паддзахи цæсты бæрзонд æвæрд кæй уыдис. Фæлæ ам ныхас цæуы Ебайы фырт Бадилайыл. Еба йæхæдæг фæзæронд, æмæ йын йæ хъуыддæгтæ дарддæр хæццæ кæны Бадила. Уый дæр аккаг бынат ахсы гуырдзыйы паддзахыды сконды. Хуымæтæджы йын не снысан кодтаиккой сæрмагонд мызд.

Дарддæр фæлдахын архивы гæххæтттытæ, æмæ та дзы мæ

размæ рахауд ноджы цымыдисагдæр. Ацы хатт æй фыссы паддзах Иракли нæ, фæлæ йæ фырт Вахтанг. Фыстæ та йæ кæны Бадиламæ нæ, фæлæ Мамиаты Хъарадзаумæ. Ай дæр фыст у гуырдыагау, æмæ йæ уырыссаг æвзагмæ тæлмацгондæй мыхуыр кæнæм:

«Царевич Вахтанг повелевает тебе, Мамишви Карадзау, так как документ на жалование Бадилову у тебя, то документ этот передай ему, если любишь меня. Госпер Мдивани (придворный секретарь) уверяет, что он видел этот документ у тебя где-то, если же нет у тебя документа этого, то, вероятно, у дяди твоёго, потому истребуй таковой, в противном случае подвергнешься неудовольствию Царевича. Февраль 16 дня 473 года».

Паддзах Иракли фыссы йæ фыстæг Бадиламæ 470 азы. Ираклийы фырт Вахтанг та фыссы Хъарадзаумæ 473 азы. Æртæ азы дæргъы Бадила йæ мызд цæуылнæ иста, уый цымыдисаг у.

Дыккаг та уый, æмæ Вахтанг фыссы Хъарадзаумæ æмæ цыма йæ хорз æрдохорд æфсымæр у, афтæ лæгъстæгæнæгау. Стæй дзы уый базыдтам, æмæ Хъарадзауæн йæ фыды æфсымæр (хъыгагæн дзы йæ ном нæй) дæр гуырдыыйы паддзахады сконды цыдæр бæрзонд бынат кæй ахста. Гъемæ, æвæццагæн æмæ, Хъарадзауы дæр уый арвыстаид Уырысмæ ахуыр кæнынмæ.

Хъарадзау Уæрæсейы дæр кæй ахуыр кодта, уый та дызæрдыггаг нæу.

Гуырдыыйы паддзахæн дæр уый æнæпайда нæ уыдаид, æндæр æй уырдаæм æрвитгæ дæр нæ акодтаид; Хъарадзау йæ ахуыры фæстæ кусын райдыдта Гуырдыыйы паддзахады сконды. Æлборты Барысбийы æмбырдгонд таурæгътæй иуы фыст ис: «Хъарадзау ахуыр кодта Калачы. Уыд дæлбулкъон. Елечъри II раз куыста министрæй. Гуырдыыйы йын уыдис зæххытæ. Куы амард, уæд йæ зæххытæ æрхаудысты къняз Амилахармæ. Æргъæу чырыны уыдысты Хъарадзауы чингуытæ. Басыгъта сæ иу цавæрдæр ус. Уый фæстæ ралыгъд Бетъретæм. Ам уыди Хъарадзауы æфсымæр Бабийы зæххытæ. Хорз зоны гуырдыиаг æмæ уырыссаг æвзæгтæ. Гуырдыы æмæ Уырысы æхсæн бастдзинадтæ цæмæй фидардæр кæной, уый тыххæй та хъуыди Хъарадзауы хуызæн дипломаттæ. Хъарадзаумæ Вахтанджы писмо (грамотæ) кæстæйæ, зæгъæн ис, æмæ иу фалтарæй кæй уыдысты. Иуырдыгæй дзы курагау кæны (если любишь меня), иннæрдыгæй та йæм æртхъирантæ кæны (подвергнешься неудовольствию

Царевича). Ацы ныхæстæ дзурæг сты, айдагъ иу фæлтæр кæй уыдысты, ууыл нæ, фæлæ ма хорз лымæнтæ, æрдхæрдтæ кæй уыдысты. Дыккаджы та уый, æмæ йын Хъарадзау хуымæтæджы æрдхорд нæ уыди, бæрнон бынат дæр кæй ахста. Уый афтæ куынæ уыдаид, уæд дзы курæгау нæ кодтаид, фæлæ домгæ æркодтаид.

Уæлдæр æй куыд загътон, афтæмæй уырысы ус-паддзах хуынды гæххæттытæ рарвыста Кавказы хохаг адæммæ, семæ ирон адæммæ дæр, сәрмагондæй Куырттаты коммæ, таурæгъты «хъулон гæххæтт» кæй хуыдтой, уый. Куырттаты комы хистæртæ æрæмбырд сты сæ хæдзар-ныхасмæ. Сæ «хъулон гæххæттæ» фæракæс-бакæс кодтой, фæлæ йæ æнæхъæн комбæсты чи бакастаид, ахæм лæг нæ разынд. Уыцы рæстæджы кæсын-фыссын чи зыдта, уыцы иугай лæгты Ирыстоны алы къуымы дæр зыдтой, æмæ уыдонæй иу уыди Мамиаты Хъарадзау. Уыцы «хъулон гæххæтт» Нармæ, Хъарадзаумæ арвистой авд æвзыгъд барæджы, ахызтысты æфцæджы сæрты Фаллагкоммæ æмæ Хъарадзауы найгæнгæ баййæфтой. Фæззыгон бон хæххон адæмы сæ уд исынмæ дæр нал февдæлы. Уазджытæн уæздан æгасцуай загъта, уыдон дæр се ‘рбацыды сæр бамбарын кодтой, фæлæ найаг æмбис кондæй куыд фæуадзон, уæлдайдæр арв æрбатылынгтæ, уарынвæнд кæны, зæгъгæ, хатыр ракуырдатæ.

Уазджыты хæдзармæ бахуыдта æмæ уал сын сæ разы цæхх, къæбæр æрæварын кодта, йæхæдæг та, хатыр ракургайæ, мусмæ раздæхт. Уæдмæ уазджытæ сæхимидæг ауынаффæ кодтой, найгæнæн – удисæн рæстæг у, зæгъгæ. Фондз кæстæры рауадысты, мусы алыварс алаууыдысты, кæд сæ Хъарадзау нæ уагъта, уæддæр найаг фæфæлдæхтой, æрцагътой æмæ йæ афсайдтой.

Хъарадзау, хæдзармæ бахизгайæ, хатыртæ ракуырдатæ уазджытæй, стæй райста «хъулон гæххæтт» æмæ йæм лæмбынæг æркæстытæ кодта. Кæсгæ-кæсын фыццаг йæ цæстытæ донны разылдта, стæй фæстагмæ йæ мидбылты бахудт, æмæ сын бамбарын кодта, ус-паддзах, дам, уæ йæхимæ хоны. Ирон адæм, рацæут мæм, истæуылтыл баныхас кæнæм æмæ уæм авд азы мидæг цы лæвæрттæ æмбæлд, уыдон дæр аласут, зæгъгæ.

Куырттатагтæн стыр æхсызгон куыд нæ уыдаид ахæм хабар, фырцинæй цæуынвæнд дæр скодтой фæстæмæ, фæлæ сæ Хъарадзау ской дæр нæ бауагъта, ныр æнафон у, зæгъгæ. Уæдмæ

сыхы кәстәртә тохъхъыл әрбаргәвстой, Хъарадзау хъәуы хистәртәм фәдзурын кодта, әмә нәртон куывд байдьдта. Бирә гаджидәуттә фәуагътой, фәсәмбисәхсәвтәм фәбадтысты. Уәд иу афон, фосмә йә зәрдә кәй әхсайдта, уымә гәсгә сыстад бадтәй әмә скъәтмә ныщыд. Кәсы, әмә сәгътәй иу ныззад нәл сәныкк. Хъарадзау әй йә хъәбысы хәдзармә сха-ста, пецы раз әй әрәвәрдта әмә та, хатыр ракургәйә, йә бынаты әрбадт.

Райсомәй кәстәртә уазджыты бәхтә барәвдз кодтой, Уастырджийыл сә бафәдзәхстой әмә сә рафәндараст кодтой. Әнә фыдбылызәй әгас хәдзар ссардтой. Куырттаты комбәсты хистәртә та хәдзар-ныхасмә әрәмбырд сты, се ‘рвыст ләгтә сын бамбарын кодтой сә «хъулон гәххәтты» мидис. Уәдмә ацы цины хабар ома паддзахы «хъулон гәххәтты» мидис, хабар әнәхъән комбәстыл айхъуысти. Куырттаты комы фәсивәд сәхи цәттәтә кәнын байдьдтой балцы, алчидәр сә йәхи аккагдәрыл нымайгәйә. Уәд сын Цәлыккаты зондджын Дзадже әрхъуыды кодта диссаджы фәлварән. Әртә боны ком фәдарыны фәстә сә әрәмбырд кодта иу бәрзонд къуылдымы бынмә әмә сын загъта, ацы къуылдымы сәрмә фыццаг цы дыууиссәдз ләджы схәццә уой, уыдон цәуынц цытджын балцы, зәгъгә. Гъе, афтә равзәрстой дыууиссәдз әвзыгъд ләджы, сә разәй цәхәрцәст Дзадже йәхәдәг. Уәд та иу бон әрәмбырд сты адәм. Хистәрти астауәй сыстад әнәхъән комбәсты нымад куырм зәронд ләг әмә сәм дзуры:

– О, уәздан Куырттат! Уынаффәтә хорз бакодтат, ныр цәуын әввонг стут, фәлә уә сәйраг хъуыддаг ферох. Сымахәй иу дәр нә фәндаг зоны, нә, сәйрагдәр, әвзаг зоны, уәд уыцы бәрзондбадәг паддзахимә куыд дзурдзыстут?! Нары Хъарадзаумә куы уыдыстут, уәд әй уемә хонын хъуыд, уемә! Ныр әм фәцауын хъәуы ногәй, баләгъстә йын хъәуы, кәд ма сразы уайд.

Афтә та куырттаты авд барәджы араст сты Нармә. Кәрәдзиуыл та бацин кодтой. Куырттат сә цыды сәр куы бамбарын кодтой, уәд сын Хъарадзау загъта, кәд Захъайы цәрәг Битарты Хъайтыхъо сразы уа цәуыныл, уәд абон майрәмбон, иннә майрәмбон бәрәг бынаты әмбәлдзыстәм. Уазджытән та кусарт акодта дынджыр цәукъа. Дзәвгар фәбадыны фәстә Хъарадзауы уазджыты хистәр афарста, ацы хъомыл дзәбидыр

кæм бафтыд дæ къухы, зæгъгæ. Хъарадзау йæ мидбылты бахудт æмæ сабыргай афтæ зæгъы, уый, дам, дзæбидыр нæу, фæлæ фарон мæ хъæбысы цы саныкк схастон æмæ мæ уæхимæ æнæхъан комбæсты кæй тыххæй фæхъаст кодтат, фынгæй сыстад скъæт бæрæггæнæг, зæгъгæ, уыцы цæукъа у.

Куырттат хорзау нал фесты æмæ дзы хатыртæ фæкуырдтой. Рæстæг цæуы. Хъарадзау йæ 12-аздыд фырт Бег æмæ Битарты Хъайтыхъойæ бæлвырд æмгъуыдыл бынаты сæмбæлдысты. Куырттаты æвзæрст фæсивæд дæр, сæ бæхтыл кафгæ, æрбамбырд сты, сæхи Хуыцау æмæ хохы зæдтыл бафæдзæхстой æмæ араст сты сæ дард фæндагыл.

Таурæгъты иу ран дзурынц, зæгъгæ, ус-паддзахимæ фембæлдысты Екатериноградскы, ирон адæм ма йæ Сапачъе дæр хуыдтой. Иннæ таурæгъты та загъдæуы, сæ фембæлд Стъараполы кæй уыдис.

Фæлæ абоны бон дызæрдыггаг нал у, ус-паддзахимæ сæ фембæлд Хъырымы 1787 азы кæй уыдис. Хъарадзау бæлвырдæй бамбарын кодта, ирон адæм сæ равзæрст фæндагæй кæй нал фæиппæрд уыдзысты, зæрдиагæй Уæрæсейы сконды сæ иумæйаг хъуыддæгтыл кæй архайдзысты. Уырысы ус-паддзах сæ сбуц кодта, йæ лæвæрттæй сын байдзаг кодтой дыууиссæдз уæрдонны æмæ сын фæндараст загътой. Мæнæ схæццæ сты Кæсæджы арæнтæм. Ам, уæлвæз тъæпæн быдырты, нæ бæхтæ дæр ахизой, нæхæдæг дæр аулафæм, зæгъгæ, суагътой сæ уæрдæттæ, æрфистæг сты сæ бæхтæй. Иу цъус рæстæджы фæстæ Хъарадзау кæсæнцæстятæй кæсы, æмæ рыг фæззыгон мигъау комы нареджы æрбадт, бæхты рæгъау тæргæ бæхæй хæстæгæй-хæстæгдæр канынц. Адон хæрзæмбæлджытæ нæ уыдзысты – сæ цыдмæ гæсгæ тыхгæнджыты хуызæн тынгдæр сты. Куы æрбаввахс сты, уæд се ‘хсанæй иу барæг фæхицæн æмæ ирон бæлццæттырдæм рараст. Уый уыдис кæсгон æлдæртты æрвыст æхсаны лæг. Кæсгæттæ зыдтой ирон адæмы балцы тыххæй уырысы ус-паддзахмæ. Уымæй уæлдай, бæлвырдæй æмбæрстой паддзах сæ стыр лæвæрттимæ кæй рарвыстаид, æмæ дзы æрдомдтой æмбæлæггаджы хай.

Ам дæр та таурæгътæ цалдæр хуызы æвдисынц тæлмацгæнджы. Иу таурæгъты дзы асиаг тæлмацгæнæг ирон адæммæ цæуылдæр мæсты уыдис, иннæ таурæгъ та зæгъы, зæгъгæ тæлмацгæнæг уыдис мæхъхъæлон, йе ‘фсымæры йын амардтой

куырттаты фæсивæд æмæ йæ туг райсыны охыл гадзрахатæй рацыд ирæттыл. Кæсгæттæ домдтой æмбæлæггаджы хай, тæлмацгæнæг та ирæттæн дзырдта, зæгъгæ, уæ фæллоу иууылдæр ныууадзут æмæ уæхæдæг афардæг ут æнæфыдбылызæй. Хъарадзау йе ‘мбæлцæттимæ лæвæрдта уæздан дзуапп. Æгъдауыл цы ‘мбæлы, ууыл разы стæм, худинаг та нæ сæрмæ не ‘рхæсдзыстæм, зæгъгæ. Иннæ таурæгъы та загъдæуы, цыма кæсгæттæ фæллоуæ уæлдай ма æрдомдтой гыццыл лæппуйы дæр – Хъарадзауы фырты. Уый бынтон смæсты кодта ирон бæлцæтты, адон, дам, нын нæ сæры иу фæхс ралыг кæнынмæ хъавынц. Фæлтау худинаджы бæсты мæлæт райсдзыстæм. Кæд сæ хæст хъæуы, уæд фæуæд хæст дæр. Тæлмацгæнæг та фæстæмæ кæсгæттæм куы баздæхт, уæд сын мæсты хуызæй зæгъы, ирæтты уæм хъусын дæр нæ фæнды, иу æмбæлæггаджы хай дæр нæ фендзыстут, топпы нæмыгæй дарддæр.

Афтæ дывзагон фыдгæнæг кæрæдзиуыл сардыдта ир æмæ кæсæджы, райдыдта хæст. Кæсæг цалдæр хатты фылдæр уыдысты нымæцæй, сæ хæцæнгарз та уыдис фат æмæ æрдын.

Ирон бæлцæттæ уæрдæттæй мусæхгæд ацарæзтой, сæ галтæ æмæ бæхтæ мусы мидæг фæкодтой. Паддзахы лæвар топпытæ æрцæттæ кодтой æмæ тугкалæн хæст байдыдта. Фыццаг ирон адæмæй цалдæр фæцæф и, кæсгæттæй та иу дæр нæ хауы. Куырттаты фæсивæд дис кæнынц, ай цавæр диссаг у, хъавгæ дæр хорз куы кæнæм, æхсгæ дæр, æмæ уыдонæй иу дæр куына хауы, зæгъгæ.

Уæд та Хъарадзау ногæй кæсæнцæстытæй акаст æмæ йе ‘мбæлтæм дзуры, кæсгæттыл, дам, згъæр хæдæттæ ис, фæла хъавут цæсты гагуытæм æмæ уæрадджы хъамбултæм. Фыццаг гæрах фæкодта цæхæрцæст Калманты Ацæмæз, æмæ дзы иу кæсгон æрхмæ атылди. Уæд иууылдæр фæныфсджындæр сты. Иутæ ифтындызгæ кодтой, иннæтæ гæрах, афтæмæй нæхионтæ уæлахиз кæнын байдыдтой, фæла ифтындызгæ чи кодта, уыдон къуылымпы кодтой. Уæд сæм Заджы дзуры, нымæт райтындызут æмæ топныхос нымæтыл æркалут, цæмæй тагъддæр цæуа хъуыдаг, зæгъгæ. Сæ архайд бæлвырд фæрæвдздæр, кæсгæттæй мæрдтæ æрхмæ фылдæр тулын байдыдта.

Фæла цæмæндæр Уастырджи ирæн нал æххуыс кодта, арв æнæнхъæлæджы сау мигътæй æрбахгæдта æмæ къæвдайы сыгдымгæ æрбахаста. Топныхос ныххуылыдыз, сау дзыкка дзы рауад.

Æмæ та уæд кæсгон æлдæрттæ уæлахиз кæнын байдыдтой, хæстæгæй-хæстæгдæр цæугæйæ. Хуыздæр гæнæн нал уыдис æмæ Хъарадзау уæрдонь сæрмæ сгæпп кодта æмæ ныхъхъæр ласта: – Хъазуатон тохмæ, лæппутæ! Уæ кæрдтæ райсут æмæ мæ фæстæ!

Афтæ кардæлвæстæй кæсгæттæ æхсæн смидæг сты æмæ цæгъдын байдыдтой. Дурын худы тъæпæнтæ тугæй сырх-сырхид дардтой. Туг куыройы донау æнæвгъау калди. Хъарадзауæн йæ фыртмæ дæр йæ зæрдæ ‘хсайдта. Цалдæр цæфы фæци, фæлæ ма уæддæр йæ фырты ссардта тохы быдыры. Лæппу дæр мæлæтдзаг цæфтæ, фæлæ ма йæ фыдмæ фæсус хъæлæсæй дзуры:

– Баба, дойны мын у.

Йæ хъæбулы ахæм уавæры куы ауыдта, уæд фæсонт, йæхæдæг дæр мæлæтдзаг цæф уæвгæйæ, йæ зонгуытыл æрлæууыд йæ цуры. Йæ цæф риумæ йæ æрбалхъывта æмæ йæм дзуры:

– Мæнæ æнæхусгæнгæ суадонæй баназ... Æмæ йын йæ тугæй нуазын кæны.

Хъайтмазты Аслæмырзæ та ацы хабар иу цъус æндæрхуызон дзуры:

– Дон мын, баба, дон! – мæлæтдзаг цæфæй сдзырдта Сослан Хъарадзаумæ. Фат йæ риуы иннæрдæм ахызт, æмæ дзы сырх-сырхид туг цыхцырæг ныллæууыди. Хъарадзау йæ фырты афтæмæй куы ауыдта, уæд æрвдзæфау фæци, исдуг дзы сыбыртт дæр нæ хауди.

– Мæнæ арсау æд лæппын куыд сæфын! – зæгъгæ, æрæджиуау ныббогъ ласта лæг, йæ фырты цæфмæ йæ дыууæ армы бадардта, лæппуыæн йæхи тугæй йæ дойны суагъта æмæ, йæ маст кæмæн рафыцы, ахæм сырдау æхсаргардæлвæстæй хæсты цыренмæ йæхи баппæрста.

Афтæ Хъарадзауæн йæ хъæбул йæ хъæбысы йæ уд систа. Цæф арсы богъ ныккодта, арс йæ лæппынимæ мæлынц, зæгъгæ, æмæ та фæстаемæ æлвæст кардимæ се ‘хсæн фæмидæг, цæгъдын сæ байдыдта, фæлæ, хъыгагæн, йæхæдæг дæр фæмард, фæмард сты куырттаты æвзæрст фæсивæд се ‘ппæт дæр. Æрмæст ма, тох куы стынг ис æмæ йæ куы бамбæрстой сæ фæстаг тох у, уæд бæлццæттæ кæстæр Гуыриаты Ахмæты фæдисхъæргæнæг рарвыстой фæсчъылдымты, аууæттæ.

Иннæ таурагъты та иу цъус æндæр хуызон æвдыст цæуынц хабæрттæ. Хъайтмазты Аслæмырзæмæ дæр ис иу таурагъ: «Биасланты æмæ Куырттаты хæст». Сæ хъуыды иу у, кæд дзы дзæвгар

хицæндзинæдтæ ваййы, уæддæр. Хъайтмазы-фырты таурæгъ фæуд кæны ахæм ныхæстæй: «Гъе, афтæ кады мард акодтой Куырттатæ. Аирвæзтысты ма дзы æрмæст дыууæйæ. Сæ иу уыд æрыгон лæппу. Кæсæджы хъанæй хъомыл кодта, æмæ йæ ныр бæлццæттæ семæ раластой. Хæст куы стынг, уæд æй Биаслантай иу базыдта æмæ йæ къудзиты бамбæхста. Иннæ та уыд Адылджери. Уый æгады лыгъд ракодта хæстæй, æмæ йыл адæм худинаджы гакк скодтой æнусмæ, зарæг ыл сарæзтой:

Чи, дам, абырыд гуыбыр-гуыбыр хъамылджыны.

Уый, дам, бындзытæй йæхи æмбæхсы бур хъуг – Адылджери».

Хъарадзаумæ уыдис, тухгæ* æхсаргард кæй хуыдтой, ахæм. Фæринк кард дæр æй хуыдтой. Куы бамбæрста, йæ мæлæт кæй æрхæццæ кæны, уый уæд йæ фæринк кард, фыдгулы къухтæм ма бахауа, зæгъгæ, йæ фæстаг тыхтæ æрæмбырд кодта, æхсаргардыл æрæнцой, зæхмæ йæ æртасын кодта, сонт уæгъд æй фæкодта, æмæ уый кæдæмдæр хæмпæлтæм æхситгæнгæ фæтахт. Бирæ таурæгътæ цыдис уæдæй абонмæ уыцы æхсаргарды тыххæй. Иутæ дзырдтой, кæсгон æлдæрттæй, дам, æй чидæр ссардта æмæ кæсæджы кæмдæр ис абон дæр. Иу аз ма «Рæстдзинад» дæр фыста, зæгъгæ, алагираг Мамиаты Алыксандр 30–40 азты куыста милицæйы хицауæй. Кæсæджы йын уыдис бирæ ‘рдхæрдтæ. Уыдонæй, дам, иумæ уыдис Хъарадзауы æхсаргард, фæлæ йæ радтыныл не сразы. Ахæм ныхас дæр цыд, ома, Бетъырбухы цавæрдæр музейы лæууы уыцы æхсаргард, федтой, дам, æй цавæрдæр ирон лæппутæ. Фæлæ йын йæ бæлвырд хабар, æвæццæгæн, ничи зоны.

Дыууæ ныхасы фæринк карды тыххæй. Бирæтæ хъæддыхæй ныллæууынц, ома, ахæм фæринк кард (æхсаргард) Туалгомы ничи кодта, стæй Ирыстоны дæр. Уымæ гæсгæ, дам, Хъарадзаумæ ахæм æхсаргардæн уавæн нæ уыдис. Мæ фыд Алыксандр (дзæнæты фæбадæд!) зæронд хабæрттæм æмæ таурæгътæм дæсны уыдис. Мæ фыды мад Саутион уыдис, хæрæфыртæй та зæрæмæггаг, Сихъоты хæрæфырт, уый та уымæй дæсныдæр. Æмæ-иу мæ фыдæй арæх хъуыстон, уый та сæ йæ мад Саутионæй хъуыста, ома, дам, Зæрæмæджы Мамыттæй чидæр (æви чидæртæ) куырды куыстмæ дæсны уыдис, стæй ма Саутæтæй

* Иуырдыгæй йыл цæг уыд цыма, иннæрдыгæй та къæпсыр, æмæ-иу æй сæ астæуыл ронау æрбатыхтой – (Ред.)

дәр чидәр. Сә нәмттә сын кәд дзырдта, уәддәр сә әз нә хъуыды кәнын.

Æлборты Барысбийы фыст таурæгъты Хъарадзауы тыххæй иу ран загъд ис, Хъарадзаумæ, дам, изæрæй уазджытæ ‘рбацыд æмæ уый уыдон хынцы, йæ бинойнаг та стуртæ хæдзармæ скъæрдта. Иу дыгæрдыг дзы иннæрдæм фæцæйлыгъд. Сылгоймаг иу стыр уæззау дур фелвæста, стурыл æй фехста æмæ йæ фарс фæлыг. Хъарадзау æй бамбæрста, уый хуымæтæджы дур кæй нæ уыд æмæ йæ дыккаг бон æрцагурын кодта. Разынди метеоритон æфсæйнаг. Ахаста йæ куырдамæ æмæ дзы саразын кодта къухыл тухгæ æхсаргард.

Минаварад сæххæст кодта йæ вазыгджын æмæ ахсджиаг хæс, Иры бæстæ бацыд Уæрæсейы паддзахадон арæнты.

Адæм фæхыг кодтой сæ номдзых хъæбултыл æмæ сыл скодтой кады зарджытæ. Архивты сын цы бирæ варианттæ ис, уыдонæй мыхуырмæ хæссын цалдæры – æрæмбырд сæ кодта æмæ ныффыста Æлборты Барысби, стæй ахæм куыст бакодта Гуыриаты Гагуыдз дæр, Куырттаты комæй.

*Уæй, уартæ Куырттатам æхгæд писмо куы схæццæ вæййы.
Ой, кæмæ йæ фæхæссæм, чи нын æй бакæса, зæгъгæ, гъей,
Уартæ бадилатæм фæхæссиккам, фæлæ нын æй куына зæгъгой,
Æдзæстуарзон сты, гъей.*

*Цæй фæхæссæм, дам, æй фæсхохмæ Мамияты Хъарадзаумæ,
Уый, дам, нæ нæ фæсайдзæн, йе-мардзæ, гъей.*

Бахæссынц сæ писмо хорз Хъарадзаумæ,

Гомгæнгæйæ йын йæ кæрон аскъуыны,

Æмæ йæм балæбурдтой писмойы хицæуттæ,

Цы ми бакодтай, зæгъгæ, гъей.

Паддзах уæ хоны йæхимæ, рацæут, дам,

Æмæ Куырттатаæ сфæнд кодтой Хъарадзауы дæр

семæ хонын, гъей.

*Æмвæнд ныккодтой Куырттатаæ, цæуын хъæуы, загътой,
Нæ цытджын паддзахмæ, йе-мардзæ, Куырттатаæ, гъей.*

Чи рацæуа, лæппутæ, фæндонæй,

Сласдзæни цыргъаг æндонæй,

Дзаумайæн йæ дзæбæх уæндонæй,

Паддзахы æхца хордзенай,
 Алы хуызы хæзна уæрдонæй,
 Сыгъзарин æхца та ронай.
 Уæрдæтты ныффардæг вæййынц хъаруйæ
 Æххæст æмæ æнамонд Куырттата, гъей.
 Сæ фысым ныккæнынц фæтæнриу лæппутæ
 Уæладзгуыты, йæ мардзæ, уæздан Куырттата, гъей.

* * *

Уæй, Куырттата! Уæ æрбамбырд ма ут
 Далæ уым уæ Агъуыст Ныхасмæ.
 Дæллаг хъæуы агъуыст ныхасмæ æрбамбырд ут, гъей.
 Далæ, дам, иу успаддзахæй хъулон гæххæтт куы схæццæ вæййы.
 Алы хъæутæй ызгъордтытæ куы сисынц Агъуыст Ныхасмæ,
 Æрæмбырд вæййынц Агъуыст Ныхасмæ.
 Сæ хъулон гæххæтмæ ракас-бакас куы фæкæнынц, гъей.
 Авд лæгæй йæ куы фæхæссынц уартæ Уæлладжыры коммæ
 Мамийы-фырт хорз Хъарадзаумæ.
 Куыд сын æй бакæса, куыд сын æй равзара, гъей.
 Успаддзах уæм куы сиды, куы сæрвыста уæм,
 Рацæут мæм, баныхас кæнæм,
 Бауынаффæ кæнæм нæ иумæйаг хъуыддæгтыл.

* * *

Далæ нæ цытджын паддзахæй хъулон гæххæтт ссыди,
 Авд азы хъалон, дам, æнæ истæй баззади.
 Ай та цы диссаг у!
 Уæлладжырмæ йæ арвыстой.
 Уым та йæ хæринаг хуыдтой.
 Уалынмæ арвы цалхъ фæцыди:
 Сау хохы сæрæй урссæр сау цæргæс
 Æд лæппынтæ ратаhti (Хъарадзау)...
 Куырттаты фæсивæд, – цæугæ хæхтæ, хæцгæ мæсыг!
 Цæгаты сæрмæ нæзы бæлас тæссармæ æрзад...

* * *

Æрæмбырд ут Куырттаты ныхасмæ –
 Дæлæ нæм нæ мæнгард паддзах хъулон пакет сæрвыста.
 Ой, æмæ куы æрæмбырд вæййынц Куырттата

Гьей-гьей, ракаҥс-бакаҥс фәкодтой.
 Уәд әй авд барагәй Туалгомы Сауыбынмә фәхәссынц,
 Гьей-гьей, Сауыбынмә фәхәссынц.
 Мамиаты Бидейы фырт хорз Хьарадзаумә,
 Гьей-гьей, хорз Хьарадзаумә.
 Бәрзонд паддзахмә фәндаг дард фәндаг уыздәни,
 Гьей-гьей, дард фәндаг уыздәни.
 Ахам фәндагыл та хорз әмбал хьәудзәни,
 Гьей-гьей, хорз әмбал хьәудзәни.
 Уәд мын Регахы сәрмә хуры цәст скасти.
 Гьей-гьей, хуры цәст скасти.
 Уәздан Хьарадзау успаддзахмә балцы сәр фәрасти,
 Гьей-гьей, балцы сәр фәрасти.
 Мәнә сә балц Кәсәджы арәнмә фәстәмә ысхәццә,
 Гьей-гьей, фәстәмә ысхәццә.
 Кәсгон әлдәрттә се 'мбәләггаджы хай әрдомдтой,
 Гьей-гьей, әмбәләггаджы хай әрдомдтой.
 Дурын худы цур се 'хсән дывзагон асыяг фәзынди,
 Гьей-гьей, дывзагон асыяг фәзынди.
 Фыдәвзаджы ардыдәй туг куыройы донау фәкалди,
 Гьей-гьей, куыройы донау фәкалди.
 Цәхәрцәст Хьарадзау уәрдоны сәрәй тохы хьәр фәкодта,
 Гьей-гьей, тохы хьәр фәкодта.
 Ирон ләджы ном ацы ран дәр та нә фегад кәндзыстәм.
 Гьей-гьей, Дайраны хидыл фидын хьәуы цәуәггаг,
 Айс мә хьримаджы цәф, дывзагон, гадзрахатәй цәуәггаг.
 Уәд мын Сауыбыны хьәд тулдзәй байдзаг и,
 Гьей-гьей, тулдзәй байдзаг и.
 Мә иунәг хьәбул – Бегайы риу мын тугәй байдзаг и,
 Гьей-гьей, тугәй байдзаг и.
 Уәд мын Адайы Хох дзәбидырты цәуәндон,
 Гьей-гьей, дзәбидыры цәуәндон.
 Иумә ма базарәм Бидейы фырт Хьарадзауы цәрәнбон,
 Гьей-гьей, Хьарадзауы цәрәнбон.

Зарәг ныффыссынмә сәрмагонд курдиат хьәуы, зәггә, арахаһ-арахдәр хьуыстон, әмә хинымәры поэтты ахсән агурын байдыдтон ахам дәснийы. Уәд иу бон мә зәрдыл әрбаләууыд, бирә лирикон зарджытә скәнәг Кокайты Тотрадз. Әмә

не ‘рвадәлтә цалдәрәй йә кусән уаты бамидәг стәм. Не ‘рбацыды сәр ын бамбарын кодтам. Әмә, дам, әз хъәбатырты тыххәй зарджытә никуы фыстон, фәлә мәм, зәггы, әнәхъән минәварадәй әрбацыдыстут әмә ма уә әнә дзуаппәй куыд арвитон... Бафәлвардзынән, дам, Туаты Валодяимә, уый Аграрон университеты нәлгоймәгты зарәггәнджыты хорән разамонәг у.

Иу дыууә къуырийы фәстә та абәрәг кодтон Тотрадзы әмә... Иу ныхасәй, мәнә ног зарәг:

*Фыстәг, зәгъ, әрцыди, әнахуыр фыстәг
Куырттаты коммә паддзахы номәй.
Ой, әмә, зәггы, куыд бакәсгә у,
Әнәхъән комбәстәй, уый иу дәр нә зоны.*

*Паддзахы фыстәг уәд Наргомы зылдәй
Мамиаты Хъарадзау әнцонән куы бакаст.
Ой, әмә, зәггы, Куырттаты хәрзтимә
Уырысы паддзахмә уый дард балцы араст.*

*Уырысы паддзах сәм уым хорз цәстәй ракаст,
Гъестәй сә ләвәрттимә фәндараст ракодта.
Ой, әмә, зәггы, сыл дала Кәсәджы быдырты
Мәнгард ләджы дзыхәй тугуарән ныккодта.*

*Мамиаты Хъарадзау йәхиуыл нә тыхсти –
Йә хъәбулы дойны йә тугәй куы саста...
Ой, әмә, зәггы, Куырттатимә балцы
Әгады бәсты нын мәләт уәд куы райста.*

*Мамиаты Хъарадзау – уәздәтты уәздәндәр,
Бәллыдтә зәрдәйә Ирыстоны рухсмә,
Ой, әмә, зәггы, әнусон цырагъау
Дә рухс ном хәсдзыстәм әнусәй-әнусмә.*

Адәмы размә йә чи рахастайд, ахәм къорд та разынд Әрыдоны, Дзугаты Бартуйы номыл зарәггәнджыты хор. Йә солист – зарәг амонәг Плиты Зауыр, афтәмәй айхъуыст Мамиаты Хъарадзауы ног зарәг.

Хъарадзауы абоны фæлтæрæй бирæтæ зонгæ дæр нæ кæнынц. Чи уыд, цы хæрзты бацыд йæ адæмæн... Хъарадзау та у, историмæ чи бацыд æмæ дзы чи баззад, дыууæ æнусæй фылдæр йæ ирон адæмы зæрдæты чи цæры, ахæм нæртон лæг.

Цæмæй амæй фæстæмæйы фæлтæрты зæрдæйы дæр баззайа, уый тыххæй йын хъæуы йæ ном сæнусон кæнын. Дзæуджыхъæуы уынгтæй иу, кæнæ искацы фæз куы хæссид Хъарадзауы ном, уæд уый уайд арфæйаг хъуыддаг. Зæгъæм, Дзæуджыхъæуы Хæлардзинады фæз (Площадь Дружбы). Ноджы ма йæ балц æмæ йæ хъуыддæгтæ дæр ацы фæзы мидисимæ баст сты.

ДЖЕМАЛДИН ЯНДИЕВ: 100 АЗЫ

Джемалдин ЯНДИЕВ

УАЛДЗÆДЖЫ СИДТ

НЫХАС

МÆ РАЙГУЫРÆН ХÆХТÆМ

Уæ, нæ хæхтæ, уæ айнаг лæгъз рустæм
Сонт бæлццонау нæ ваййы мæ каст.
Æз уæ хъæбул дæн, æмæ æнустæм
Иу – нæ хъысмæт, нæ рухс цин, нæ маст.

Хъуыстон раджы уæ зардмæ æмбуйау, –
Уый уыд дымгæйы ниуын æрмæст.
Æз фыццаг хатт бæгъæввад лæппуйæ
Хæхтæй нал истон иу бон мæ цæст.

Гъе, стæй зарæг уæ намыс, уæ номыл
Азæй-азмæ мæ тугæй фыстон.
Æз мæ мады хæрзаив цæсгомыл
Уæд уæ кад æмæ уе ‘гъдау уыдтон.

Федтон, фехъуыстон: рагон мæсгуйтæ,
Кæмтты – дымгæты хъарджытæ, богъ.
Къултæ – топпы нæмгуйтæй ыскъуыдтæ, –
Нæй сын никуы мæлæн бонмæ рох.

Æз уæ цураей цыдтæн æмæ ногæй
Æз уæ цурмæ тырныдтон æваст.
Тахт уæ сæрмæ мæ зарæг уæнпрогæй,
Хаста арвмæ уæ зарæг мæ хъаст.

Уæ, нæ хæхтæ, уæ айнаг лæгъз рустæм
Сонт бæлццонау нæ ваййы мæ каст.
Æз уæ хъæбул дæн, æмæ æнустæм
Иу – нæ хъысмæт, нæ рухс цин, нæ маст.

НЫХАС РÆСТÆГМÆ

Рæстæг, иунæг раст ныхас мын зæгъ,
Фесæфдзæн, мыййаг, мæ ном нæ хæхты:
Пырх, лыстæг, цыма йæ хостой фæхты, –
Иу лæг дæр æй нал зондзæн дзæбæх.

Гъе, æви æвæрыс ныфс – уыздæн
Адæмæн йæ зардæйы мæ зарæг,
Уымæн æмæ дæн сæ фырт, сæ дарæг,
Царды сын уыдтæн чысыл ныфсæн.

Науæд мын æлгъитдзысты мæ мард,
Хондзысты мæ ныхас та фæлитой?
Бирæтæн ныр дæр – æнад мæ цард,
Хонынц мын хæрамхæссæг мæ митæ.

Рæстæг, æз дæ зондæй уыдтæн хаст,
Д’ амындæй цыдтæн фыд рæтты фистæг.
Æмæ дзырд – мæнг дзырд! – нæ хуыдтон раст,
Аив æмæ хорзыл къух нæ истон.

Мæн ды зоныс се ‘ппæтæй хуыздæр,
Æмæ радзур, æз зæххыл куыд цардтæн.
Иудадзыг æй удрæбын куыд дардтон,
Й’ амондыл куыд хастон æз мæ сæр.

Зæгъ, мæнæн нæ суадæтты хæл-хæл
Кусгæ бон æрвон зарæг кæй уыди,
Зарджыты кæй дзурын æз сæ хъуыды,
Царды та кæй дæн мæгуыр, гуыххæл.

ЦАРДЫ АЙДÆН

Царды фæудмæ ма тындз,
Басæтт ын йæ зын,
Рæстæгæн йæ уадындз
Удрæбын хъæрзы.

Айдæны уынагау,
 Зонын – м’ амонд циу.
 Йе ‘цæгæн, йæ мæнгæн –
 Ныр мæ тæрхон иу...

Æз цæссыгæй, тугæй
 Бавзæрстон æппæт.
 Ныр уæддæр нæ дугæн
 Балæггад – мæ мæт.

Уыд нывонд мæ сæр дæр,
 Барстон-иу æфхæрд.
 Уыд мæ тых, мæ зæрдæ
 А бæстæн лæвæрд.

Карз хъысмæт, фыд цæфтæн
 Æз зыдтон быхсын.
 Нæй мын цардæй сæфтæн, –
 Уарзтау æй хæссын.

Уайынц бонæй, азæй, –
 Раст æмæ мæнгард...
 Рæстæджы фæлхъазæн
 Уыд мæнæн мæ цард...

ДЗУРЫН МУЗÆМÆ

Ды мæнмæ, налат хæзгулау,
 Сусæгæй, мыййаг, нæ цыдтæ,
 Æмæ сау фæндтыл, фыдгулау,
 Мæн нæ ардыдтай дæ дзырдтæй.

Ды рæвдыдтай мæн мæ мадау,
 Дардтай мын фых æхсыр донау,
 Æмæ кодтай мæн фæлладæй
 Рагъмæ арф кæмтты фыдбонæй.

Уарзтай ма, хызтай ма хойау,
Ды да иузæрдыг рæвдыдæй;
Уагътай мын ма удыл сойау,
Ды æрвон æнцой да удæй.

Хатт-иу зарджыты рæгъæдтæ
Æз нæ базыдтон ма сонтæй,
Гъемæ-иу уыгътон нæ хъæдты
Дыргъты 'взæртæ исты 'фсонтæй.

Хорз уыди æмæ-иу дардæй
Ды мæнмæ лыгътæ фæдисы,
Цыма уый да хæс уыд царды –
Раст фæндаг мæнæн æвдисын.

Амыдтай мын: ма тыхс исыл,
Фæлæ кæн фыд зондыл хъоды.
Тыхс рæстаг лæгæн йæ рисыл,
Кæн дунейæ 'фсымæр, хотæ!

Гъемæ, цалынмæ ма сау зынг
Раздæр н' ахуысса æмгъуыдæй,
Гъеуæдмæ ма уд у разы
Де 'ххуыс, де 'насайд рæвдыдæй.

НЫХАС МÆ МАДÆЛОН ÆВЗАГМÆ

Лæппуйæн – сонт йæ уаг,
Кæм фæзоны йæ бон, –
Кæддæр ма хорз æвзаг
Æз ницæйаг хуыдтон...

Хатыр дзы курын ныр:
Æнæ дæу циу ма зард,
Мæ зæрдæйы фæндыр
Дæ лæвар у, дæ рард.

Хъæлæс мын радтай ды
 Нæ дур хæхты рæбын, –
 Мæ зæрдæйы фæнды
 Ыскæнын зардæн бын.

Æз де ‘рфæнты, лæгау,
 Ыссардтон амонд, рай.
 Дæ фарн ысуадзæд тау, –
 Æнус-æнус цæрай!

Мæ цард æнæ дæу – сар,
 Дæуимæ – хъал, рæвдыд.
 Мæ мадау мын ныббар
 Мæ сонт уды рæдыд!

НЫХАС МÆ ХОМÆ

Нымадтам сонтæй: хорз у афтæ –
 Куы уай ыстыр: йе – мад, йе – фыд!
 Фæлæ мæ къухы уый куы бафтыд,
 Уæд та мæ сонт уæвын фæндыд...

Фæизæр. Хæхтыл урс мигъ атыхст,
 Уæд лидз хъæмæ, ныууадз тæлфын...
 Æрбацъæх бон, уæд та дын уаты
 Æз дзурын дысоны рæуфын.

Æрцыди фæззæг, уæд уæлхохæй
 Нæ мæргътæ хъарм бæстæм тæхынц...
 Нæ уадзæм Терчы уылæн рохы, –
 Дæ уæнгтæ уазал донæй хынц...

Ыстæй ма ноджы – иу хатт раджы
 Изæрæй иу чызгмæ цыдтæн, –
 Уæд ын мæ цауд рæнхъыты руаджы
 Цыдæр зæрддаг лæппу уыдтæн...

Изарафон нæ иунæг хъуджы
Хъæмæ ыскъæрдтам мах уæддæр...
Зымæг-иу тар æмæ хъызт дуджы
Мах хъуыстам митзæйты уынар...

Фæззæг-иу мигъ ныххауди хæхтыл,
Зымæг ныл дуар æхгæдта хъызт...
Кавказы арф кæмтты дыдæгъты
Лæджы туг фыргуыстæй æнхъызт.

Уæд иу хатт уæлмæрды æд авдæн
Нæ мад æрхауд æмæ куыдта...
Йæ тæригъæдæй мах, æрвдзавдау,
Нæ рустæ сусæгæй тыдтам...
Нæма зыдтам, цæуын нæ рады
Кæй хъæудзæн мах дæр, мах... мæрдтæм.

Бæргæ, фæку дæ сабибонты, –
Ыстырæй къаддæр уа дæ мæт,
Фæлæ тындзыдтам размæ сонтæй, –
Нæ фидæн бавзариккам кæд!

САГЪÆС МÆ БАЙРАГЫЛ

Ды, мæ хур,
мады æхсырæй æфсæст,
Кæрдæджы цъуппытæ тоныс æрмæст.
Дугъонау, атындзыс сæрвæтты, хæхты.
Худынц дæ цæстытæ
Стъалытау – арвыл,
Калынц сæ цæхæртæ
Дунейы тарфыл;
Сирынц сæрыстырæй фæзы дæ къæхтæ...

Багъæц уал,
хорз байраг, амонды рагъæй
Ма кæс æууæнккагæй дунемæ, цардмæ...

Искуы уæззау уаргъ куы хæссай дæ рагъыл,
 Уымæй дæр дард ранæй – дардмæ,
 Де рагъ куы фефхæлд уа уарыны саргъæй,
 Гъеуæд-иу ма бабæлл цардæн йæ даргъмæ.

АВДÆНЫ ЗАРÆГ

Ахуысс, цæй, мæ хъæбул,
 Арвæй мæй æрзæбул, –
 Хъæлдзæг фын уындзынæ,
 О ме скаст, мæ лæппу!

Ахуысс, цæй, мæ уари,
 Ме ‘взист дæ, мæ дари,
 Рацæудзæн дæ хорз лæг,
 Комы лæг, мæ дарæг!

Ды – мæ хъæбул, ды – мæ уарзон,
 Де сныхас, дæ зонд – кæрдаг,
 Балцы – сахъ, куысты – фæразон,
 Барæг та – бынтон æрдаг!

Мах кæйдæр хæзна нæ хъæуы,
 Уарзæм сау куыст æмæ цард.
 Уар дæ муртæ дæр нæ хъæуыл, –
 Ма кæн – фаг Хуыцауы рард.

Дæу ирæд нæ хъæудзæн фидын,
 Де знаг – давын æмæ хыл.
 Райгæ ‘рвитдзынæ дæ фидæн
 Уарзон къаимæ зæххыл.

Хос кæрдын уа, гутон дарын, –
 Ничи зондзæни хуыздæр.
 Бахъуыд, – хиз нæ зæхх, нæ арæн,
 Ратт сæ сæрвæлтау дæ сæр!

У нæ адæмæн сæ дарæг,
 Ис дæ ном, дæ дзырд бæрзонд, –
 Æз куы зонон – дæ лæгау лæг,
 Уæд нæ кæндзынæн зæронд.

Мæй, цыма у арвæн рудзынг,
 Тауы уаз æвзист фæрнæй.
 Мад йæ буц хъæбулы узы,
 Ацу, бафсад æй фынтæй!

Хуыссæг хæдзары – æлдарау,
 Зæд у, асурæн ын нæй.
 Мад йæ сонт хъæбулæн зары,
 Къуыппыл хъæу кæны фынай.

ЛÆУУЫ МÆ ЗÆРДЫЛ

Бæх куы схид ваййы сæрды, уыйау,
 Теркæн уазалы калд йæ тæф.
 Хосæй над дзабыр, дзоныгъ даргъхъус, –
 Кодтон къуыппæй бырыныл хæлæф...

Дзоныгъ къулы фæтæхы цъиуау, –
 Риуы зæрдæ тыррыкк кæны..
 Хид æндадзы мæ рустыл чъиуау, –
 Узал нукуы фæтых и мæныл.

«Уый куы басыдтæ!» – дзуры мæм худгæ,
 Мад, мæ нана, – нæ мæ у рох.
 «Нæй, цæй узал!» – нæ састæн нукуы, –
 Къуыбыр касти мæнмæ уæд хох.

Атахт рæстæг, рæусис æхсинæг, –
 Мады узæлд мын хуры тавс уыд.
 Гъемæ йе схудт, йæ дзырд, йæ цинæй
 У æнустæм мæ уд рæвдыд.

Нафийы тæлмацтæ

УÆЛАХИЗДАУТÆ

ХЕКЪИЛАТЫ Цæразон

ДАРД ХÆСТЫ ХÆСТÆГ УЫНÆР

Ирон адæм гитлеронтимæ хæсты равдыстой стыр æхсар æмæ лæгдзинад.

Уым Цæгат Ирыстоны царджытæй уыди 130 мины бæрц, 60 минæй фылдæр дзы йæ райгуырæн хæдзарыл нал сæмбæлд. 60 мин адæймагæн саккаг кодтой ордентæ æмæ майдантæ, 79 систы Советон Цæдисы Хъæбатыртæ, 13 – Намысы ордены æххæст кавалертæ.

Дæс æмæ ссæдз æфсæддон разамонагæй фылдæр райстой инæлары цин. Плиты Иссæ æмæ Хетæггаты Георги – æфсады инæлары цин, Мамсыраты Хаджумар та – инæлар-булкьоны.

Нæ хъæбатыр хæстонтæй иу уыди нузайлаг Мзокты Хъайсыны фырт Бечмырзæ (Бесе). Бæстон ын йæ хабæрттæ фафыста Советон Цæдисы Хъæбатыр, гвардийы булкьон А. П. Дмитриев газет «Боевая Слава»-йы:

Атакæйы æрæгмæ кæй цыдыстæм, уый ныл æвзæрырдæм фæзынд: узал акъоппы цалдæр сахаты æнæзмæлгæйæ фæхуысс, уæд æнæ фæсахъат уæвæн дæр куыд ис?..

Мæ рахизфарсырдыгæй цы æфсæддон уыд, уый хъуыр-хъуырма ма хъус æрдардтон. Мынæг хъæлæсæй загъд кæны Мзочыфырт: «Ацы æлгыстаджы фашистæ цымæ цы ныфсæй хæцынц нема? Нæ йæ зонынц, мах кæй фæуæлахиз уыдзыстæм, уый. Сæхи уацары раттæнт æмæ ахицæн!»

Æз бахудтæн æмæ йын хъызгæйæ загътон:

– Цу-ма, зæгъ сын æмæ сæхи уацары раттой æмæ нæ мауал тухæнæй марой!

– Хъусын дæм, æмбал командир! – фæрæвдз ис дысон «æвзаг» æрбампъухæг æвзыгъд лейтенант Мзокты Бечмырзæ.

Æдзынæг æм ныккастæн æмæ бамбæрстон: ацы сахъуырд æцæгæй дæр цæттæ у минæвар цæуынмæ. «Ныр сæм æцæг барвит парламентер æмæ сын уый куы зæгъид, уæхи уацары раттут,

1939 аз.

1943 аз. В. Юдины ист кѡам.

1970 аз.

зæгъгæ, уæд цы уайд?» – мæ сæры æвиппайды февзæрд ахæм хъуыды.

Чи зоны, немыцæгты куы бауырна, мах тыхтæ бирæ фылдæр кæй сты, уый, уæд сразы уой.

Бастдинад мын нæй штабимæ, æндæра ахæм бар ракурин хицауадæй. Цæй, уæд та бафæлвариккам!

– Уæдæ, зæгъыс, Мзочы-фырт, цæттæ дæ немыцимæ лæгæй-лæгмæ аныхас кæнынмæ?

– Бæгуыдæр дæн цæттæ, æмбал майор!

Иуцъус кæрæдзийы цæстытæм фæкастытæм – æз фæрсæгау, сагъæсхуызæй, уый та – цингæнæгау, уæдæ мыл мæнæ цы ахъаз-заг хæс баууæндыдысты, зæгъгæ.

Уайтагъд штабы хицауæн бардзырд радтон: «Урс тырыса æрцæттæ кæн, немыцаг уацайраг афицертæй, уырыссагау хорз чи зоны, уый ракæн!»

Цы æмæ куыд кæндзыстæм, ууыл баныхас кодтам:

– Уартæ уыцы æрдæгхæлд урс хæдзары ис, æнхъæлдæн, се штаб немыцæн, – загътон æз. – Фæлæ бæлвырд нæу, ныккæнды ис æви акъоппы. Уырдаæм бацæудзынæ. Демæ немыцаг уацайраг дæр. Æцæг-иу мидæмæ ма бацæут – къуымы слæуут, махмæ куыд зынат, афтæ. Хистæр афицермæ фæдзурын кæн æмæ йын зæгъ, инæлар мæ рарвыста сымахмæ, зæгъгæ. Ис нæм артиллери, танктæ, катюшæтæ. Уыдоны кой-иу æнæмæнг скæн. Немыц сæ тынг тæрсынц.

Мзокты лæппу йæ сæр, хорз, зæгъгæ, батылдта.

– Уыдон иууылдæр куы радзурай, уæд ма сæм бафтаудзынæ инæлары ныхæстæ: сæхи уацары кæд раттой, уæд аирвæздзысты. Æрмæст дæхи хъахъхъæн, гæнæн ис, æмæ дыл рæдыдæй нæхиуæтты нæмыг дæр сæмбæла.

Немыцæгтæ не ‘хстой: урс тырысаты тыххæй уыдаид, æви уырыссаг афицер æмæ немыцаг афицер фæрсæй-фæрстæм кæй цыдысты, уый сæ æфтыдта дисы...

Минæтæ æхсджыты цурмæ куы фæцæйхæццæ кодтой, уæд немыцаг капитан акъопмæ ныггæпп ласта, салдæттæн цыдæртæ адзырдта æмæ хъæдын хæдзары фæмидæг.

– Ком, ком, – цæугæ-цæуын сдзырдта æмæ размæ атындзыдта. Сæ хицауадæй кæй у, уый бæрæг уыд.

Мзочы-фырт æмæ йе ‘мбæлтæ хъæдын хæдзармæ хæстæг цы ныккæнд, уыд, уымæ бахæццæ сты.

Немыцаг нә афицермә фәстәмә сонт каст фәкодта, стәй ныккәнды әрбатар.

«Цәй, цы уа, уый уәд!» – зәгъгә, Бечмырзә дәр уым фәкуыси. Рухсәй талынгмә бахауд, әмә әвиппайды йә цәстытә атартә сты. Дуар әнгом ахгәдта әмә йыл йә фәсонтәй банцой кодта. Йә цәст ахаста кьуымты. Чысыл фалдәр ләууыд немыцаг капитан әмә тагъд-тагъд цыдәртә дзырдта салдәттән.

Уалынджы салдәттә дыууә дихы фесты. Сә хәцәнгәрзтә алы кьуымты уәгъдәппәрстәй ләууынц.

Стәй бәстә хьәләбайә байдзаг. Сә кьаддәр хай цыдәртә дыгъал-дыгъул кодтой, әртхьирәны хуызы ныхәстә дәр-иу сә райхьуыст. Иннәтә сә дзаумәттә әмбырд кәнынмә фесты әмә парламентармә сәхи хәстәгдәр байстой. Цалдәрәй та йәм хәцәнгәрзтә ныддардтой.

Бечмырзә йә кьух әрбатымбыл кодта, хәрдмә йә фәдардта әмә ныхъхьәр ласта:

– Әруадзут уә хәцәнгәрзтә, кәннод уемә мә бәсты нә катюшәтә сдзурдзысты!

Капитан сын уыцы ныхәстә уайтагъд ратәлмац кодта, әмә бәстә ныссабыр. Сә уынгәджы бон базыдтой немыц. Бирәтә дзы сәхи рәвдз кәнынмә февнәлдтой, иннәтә кьуымы бабукъ сты әмә мәсты каст кодтой нә минәвармә. Капитан ма сын цыдәртә адзырдта, зәхмә ату кодта, йә кьух сыл ауыгъта әмә дуарырдәм фәзылд. Мзочы-фырты фәстә фәраст.

Әдде цалдәр салдаты ләууыд әд хәцәнгәрзтә әмә әд дзәкьултә. Капитан сын скомандә кодта әмә рәнхъ аләууыдысты. Уәдмә, акьоппыты цы салдәттә уыд, уыдон дәр сә цурмә цәуын райдыдтой әмә-иу иннәты фарсмә рәнхъәй әрләууыдысты. Уайтагъд бабирә сты.

Мзочы-фырт ныр капитаныл баууәндыд әмә йын фенцондәр. Йә ных сарәзта әрдәгпырх урс хәдзармә. Сгарәгән куыд әмбәлы, афтә, хъавгә алырдәм кәсгәйә, сбарәг кодта, кәцырдыгәйты әхстой, уыдон. Фәлә йыл хъахъхъәнджытә мидбылхудтимә сәмбәлдысты.

Махи цәстытәй федтон, немыцаг салдәттә йә алыварс куыд артыгуыр сты, уый. Цалынмә афицер сә цуры уа, уәдмә сын уырыссаг нәмгуытәй тас нәу.

Салдәттә куы фәпырх сты, уәд хистәр лейтенантмә бацыди

немыцаг капитан, æмæ та салдæттæ дæр сæ цурмæ сæхи байстой.

– Фашисттæ митинг ацарæзтой, – загътон хъæлдзæгæй. – Ныр уын цыппор фыццагæм азы июнь нæу, фæлæ Сталинград...

Салдæттæ ногæй рæнхъ ралæууыдысты æмæ махырдаем æрбацауынц.

Мах цин кæнæм, фæлæ фæдзæхсын ме ‘мбæлтты, цæмай къæрцхъус уой: уацайрæгтæн фæндагыл сæ зæрдæ кæцырдаем ахсайдзæн, уый ничи зоны. Уæхи дæр хъахъхъæнут æмæ уыдонны дæр.

– Мауал тæрсут! – зæрдæ нын æвары штабы хицау. – Зонынц æй, ахæм уавæры хи куыд дарын хъæуы, уый.

Нæхиуæттæй уацайрæгтæ фæфылдæр сты, æз сын сæ размæ арвистон бастдинады кусæджы, загътон ын: уацайрæгты уал æрхы бауромут, сæ хæцæнгæрзтæ та сын къуылдымыл æварут. Автоматтæ, пулеметтæ æмæ фондзæхстонтæй уайтагъд дындыр обау рауад.

Мзочы-фырт мæ разы æрлæууыд, йæ рахиз къух йæ къæми-сæнмæ схаста æмæ хъæрай загъта:

– Æмбал гвардийй булкъон! Дæ бардзырд сæххæст кодтон!
Æз ын зæрдиаг хъæбыс ныккодтон.

Уацайраг капитанимæ æрбакодтой немыцаг дæлбулкъоны дæр.

– Курын, æмæ мæ инæлармæ арвитут, – лæгъстæ кодта уый.
Æз капитанæн загътон:

– Абон уал сæххæст кодтай, дæ размæ цы хæстæ лæууынц, уыдонæй иу. – Ды та, дæлбулкъон, советон инæлары тагъд фендзынæ. Раздæр скæсæнмæ тындзыдтат, фæлæ ныр, Сталинграды фæстæ, никæдæмуал тагъд кæндзыстут.

Алексей Дмитриев,

Советон Цæдисы Хъæбатыр, гвардийй булкъон.

Гвардийй хистæр лейтенант Мзокты Бечмырзæ йæхæдæг та манæ куыд фыста:

1941 азы декабры ахæм узал бонтæ скодта, æмæ уынды æрлæууæн нæ уыд. Фæлæ уæддæр хъахъхъæдтам станцæ Ельниковома хæстæг хъæу. Уалынмæ нæм фæдисы цыдæй æрбахæццæ иу лæг æмæ нын фехъусын кодта, станцæ фашисттæй байдзаг, зæгъгæ.

Хистар лейтенант Коренко уайтагъд не сгарджыты к'ордмæ фæдзырдта æмæ бафæдзæхста, цæмæй уæлдай к'æрцх'усдæр уæм.

Куыддæр бардзырд райстам, афтæ мæхх'х'æлон Т. Даргиевмæ иу бæрзонд мæсыггонды сæр балæууыдыстæм æмæ нæ цæст дарæм æрбацæуджытæм. Æз сгарджыты взводæн командæгæнæджы хæдивæг уыдтæн æмæ мæм уыди немыцаг пулемет, Даргиевмæ та – автомат, гилдзытæ дæр нæм – фаг.

Иу сахаты бæрц æнх'æлмæ кæсæм немыцагты фæзындмæ. Ельниково уыди 600 метры æддæдæр к'уыбыры фæстæ. Нæ каст скодтам фæндагмæ – х'уамæ ауылты фæзыной немыц.

Æппынфæстаг фæзынд иу 250 салдаты. Дзоныгътыл ластой хæцæнгæрзтæ. Сæ ных сарæзтой колхозы сарамæ.

Æнх'æлмæ кæсæм ракетæйы фæзындмæ. Æнæ сæрмагонд бар райсгæйæ нын æхсæн нæ уыд. Даргиевы хистар лейтенант Коренкомæ бæргæ арвитин бардзырд райсыны тыххæй, фæлæ нæ немыц куы фæх'уыды кæной, уымæй тæрсын. Мæ зæрдæ йæ бынаты нал и – немыц хæстæгæй-хæстæгдæр кæныц. Цæй, ныццæвæм сæ æнæ бардзырдæй, зæгъгæ, куыд ах'уыды кодтон, афтæ мæхиуыл фæхæцыдтæн – старæг х'уамæ быхсон уа...

Немыц сарамæ бахæццæ сты, чидæртæ дзы мидæмæ дæр бахызт. Дыууæ афицеры та дзы махырæм æрбацæуы. Биноклæй фæлгæсын х'æуырæм, раздæр мах сгарджытæ дæр уым уыдысты, не 'хсæн ма 100 метры бæрц ис. Сарайæ цыппар немыцаг салдаты рацыд æмæ, дзоныгътæй цы хæцæнгæрзтæ райстой, уыдонимæ архайынц.

Æз сыл пулемет аск'æрдтон, Даргиев дæр сыл нызг'æлдта нæмгуытæ. Даргиевмæ дзурын: «Сарайы х'æмпын сæрма х'æв, цæмæй ссудза, ууыл бацархай». Ц'ус фæстæдæр сарайæн йæ фæздæг скалди.

Даргиевы фæрсын:

– Нæхиуæттæ цы фесты? Дыууæйæ нæ цæмæн ныууагътой?

– Ницы кæны, мах дыууæйæ дæр фаг стæм немыцаг æфсæддон хай ныппырх кæнынмæ. Уæртæ ма нын арт дæр – æххуысгæнæг.

Кæсæм, æмæ немыцагтæ арт æмæ фæздæгæй лидзынц. Бирæтæ дзы кауын сарайы мидæг бабын сты...

Раздæхтыстæм æмæ х'æуы агурæм не 'мбæлтты, фæлæ дзы иу дæр нæ разынд.

Колхозонтæ се 'мбæхсæнтæй иугай-дыгай куы рацыдысты, уæд нын загътой:

– Командир сæ ардыгæй акодта, цæмæй æфсæнвæндаджы алыварс æртыхсой немьцæгтыл.

Иннæты æз æмæ Даргиев хорз «сбуц кодтам».

* * *

Ныр та æртæ «æвзаджы» иумæ куыд райстам, уый тыххæй.

Сталинградмæ ма нæ иу-фондз километры хъуыд. Мит тъы-фылæй уары. Узал, талынг æхсæв. Цалдæр суткæйы æнæрæнцойæ бырстам æмæ бырстам. Не ‘ппæт дæр – фæлмæцыд, фæллад.

Цыдæр æнахуыр хæдзары цурмæ куы бахæццæ стæм, уæд мæм командир фæдзырдта æмæ мын афæдзæхста:

– Æмбал Мзочы-фырт, демæ дыууæ ‘мбалы акæн æмæ сбæрæг кæнут, не ‘фсæддон хæйттæ кæмыты сты, уый.

Мемæ райстон Алехин æмæ Зайцевы. Нæ уæлæ урс-урсид уæлæфтаутæ. Мæхæдæг разæй, уыдон – мæ фæстæ. Цæуæм æмæ нæ хъус лæмбынæг дарæм нæ алыварсмæ. Фæсте аздади митæй æмбæрт къудзи: Æрлæууыдыстæм. цыма размæ æгæр ацыдыстæм. Зæххыл æрхуыссыдыстæм, хъусæм. Нæдæр махонты, нæдæр знæгты змæлын цæуы.

Иу-æртæ минуты фæстæ нæ хъустыл ауади миты хъыс-хъыс, стæй та – къæхты уынар. «Нæхиуæттæ сты æви немьц?». Сусæгæй бардзырд радтон, уæхи æррæвдз кæнут, зæгъгæ. Нæ хæцæнгæртæм фæлæбурдтам. Æвиппайды нæ разы февзæрдысты æртæйæ. Æз сæм фæхъæр кодтон: «Хенде хох!»

Æртæйæ дæр сагъдауæй аздадысты. Мах сæм нæ автоматтæ дарæм.

Сусæгæй Зайцевæн ацамыдтон, цæмæй сын сæ хæцæнгæртæ райса. Хъæрæй дзурæн мын нæ уыд, цы уавæры уыдыстæм, уый бæлвырд нæма зыдтам. Зайцев сæм бацыди æмæ сын сæ хæцæнгæртæ райста. Дыууæмæ дзы разынди гранаттæ дæр. Зайцев немьцæгты автоматтæ æртæ дæр йæхиуыл æрцауыгъта, æз та сын, кæцырдæм цæуын хъæуы, уый бацамыдтон.

Гитлеронты не штабмæ куы ‘рбакодтам, уæд сбæрæг и: сæ иу уыд капитан, иннæ дыууæ та – лейтенанттæ. Æртæйæ дæр цыдысты сæ хæстонты акъоппытæ бæрæггæнæг, фæлæ сын мах сæ фæндаг фæцыбырдæр кодтам...

* * *

Уæ бонтæ хорз уæнт зынаргъ Мзокты бинонтæ! Райстон уын уæ писмо, æвипайды мæ бон не сси дзуапп раттын. Æппынæдзух рынчынтæ кæнын. Уе ‘ппæтæн дæр хъызæрдæйæ тæфæрфæс кæнын.

Æрмæст ныр сси мæ бон мæ къамты архивы уæ фыды къам бацагурын. Æнæуи дæр хæсты рæстæг иунæг хатт сæмбæлдыстæм Бечмырзæимæ.

Сталинграды бынмæ 21 æфсад скæсæнæрдæм куы ассæста, Паулюсы хæстон æрдонгтæ нæ алыварс куы ‘ртыхстысты, уæд тыхтæ-амæлттæй атыдтам уыцы æрхъула. Мæ блокноты фыстæй баззад: «Партийы уæнг, гвардийы хистæр лейтенант Мзокты Хъайсыны фырт Бечмырзæ. Ирон, разведкæйы ротæйы хицауы хæдивæг. Саккаг ын кодтой Сырх Стъалыйы орден».

Цыппар æмбалæй æд автоматтæ бафтыдысты, немыц кæм уыдысты, ахæм хъæумæ. 30 фрицы дзы амардтой, æвзагæн дзы уацары райстой, иннæтæ хъæуæй лидзæг фесты. Сæ техника дæр фæуагътой – танк, машина.

Мзочы-фырт йæхæдæг амардта сæдæ гитлеронæй фылдæр, 4 афицеры, 17 кæстæр афицеры.

Æрвитын уæм 2 къамы. Абоны онг дæр мæхимæ ис йæ лæвар – сæрдасæн, йæ кæроныл фыст: «В. Юдину от разведчика Мзочова, 31–I–43 г. Сталинград». Къамтæ дæр уыцы бон систон.

Цы газеты кой кæнут, уым æрмæст уац уыд, æви къамтæ дæр? Уæ хорзæхæй, кæд уын зын нæу, æмæ гæнæн ис, стæй дзы мæ мыггаг дæр ис, уæд ма мын иу газет парвитут.

Мæхи тыххæй уын цы зæгъон: фæзæронд дæн, ныртæккæ мыл 70 азы цауы. Мæ бинойнагимæ царæм Киевы. Мæ бинойнаг нывгæнæг у, уый дæр æдзух рынчынтæ кæны.

Хæсты рæстæг цы къамтæ фæистон, уыдонæй цалдæр хатты сæрмагонд равдыстытæ сарæзтон. Скъолоадзауты зонгæ кæнын хæсты цаутимæ.

Æппæтцæдисон равдысты мын радтой сызгъæрин æмæ æвзист майдантæ, кады гæххæттытæ.

Кæд ма Бечмырзæйы къамтæй ноджыдæр ссарон, уæд уын сæ арвитдзынæн.

Ныр уал хæрзбон раут.

*Юдин Владимир Павлович,
Фыдыбæстæйы Стыр хæсты æфсæддон къамисæг.*

ТАУТИАТЫ ЗЫНГХУЫСТ ХÆСТОНТÆ

Æрæджы дæр ма Уæллаг Санибайы хурыскæсæн фарс хи-барæй лæууыдысты Таутиаты Агъуылбийы хæдзары дурын къултæ. Ничиуал цæры уым йæ фырттæй. Рагæй дзы нал хъуысы сабийы хъæлдзæг худт. Арты хъарм рагæй кæй нал батавта, ахæм узал къултæ. Кæддæры гуыпп-хæдзарæй ма æвдисæнтæн уыдысты чъырæй амад дойнаг дуртæ æмæ цæнкуыл дыргъбæлæстæ.

Адæмимæ цæрæг уыди Агъуылби. Тыхджын æмæ йæ сабыр лæгæй зыдтой. Царди, куыста, уыди бинонты дарæг. Æнцад бадгæ йæ ничи федта. Схуыст ныхас дзы ничи фехъуыста. Йæ цæхх, йæ кæрдзын нукуы бахæлæг кодта. Нымадтой йæ адæм. Аргъ уыд йæ ныхасæн. Афтæ сахуыр кодта йæ цоты дæр. Сæ фыды фарн мæрдтæм нæ ауагътой йæ фырттæ. Сæ фыд цы ног цардмæ фæбæллыд, уым хæххон цæргæстау сæ фидар базыртыл стахтысты Агъуылбийы фырттæ. Куыд нæ бауыдаид сæ бон дæсæй адæмы рæнхъы ацауын! Æмæ сæ риуты æмбæрц цыдысты лæгдæртимæ.

Фæлæ цæмæй зыдта зæронд лæг, искуы йе стыр кæрт афтидæй аззайдзæни!

Сæнайы бæрзонд цъуппæй радымы узал дымгæ. Митын рыг калы Таутиаты хæлд хæдзары къултыл. Дымгæ ныхситт кæны, футтытæгæнгæ фæрвбыны фæмидæг ваййы, сусу-бусу сисы бæлæстæн...

Цымæ цы дзуры бæлæстæн дымгæ? Кæд сын Агъуылбийы фырт Мæцыхъойы фæстаг ныхæстæ кæны? Кæд æфсымæрты уæздан хистæр Тæтæрийы марджытæй Даргъ бæласы фæрсы? Кæд бинонты кæстæр Ахметкайы танкты уынармæ фæхъус ваййы?..

Фыццаг цæф

Уæд ма Агъуылбийы бинонтæ Тменыхъæуы цардысты. Цыдис империалистон хæст. Дард Карпаты хæхты хъæбатырæй хæцыдысты ирон фæсивæд дæр. Бæрзонд хастой ирон лæджы

кад. Сæхæдæг скодтой ирон зарæг, схуыдтой йæ «Карпаты зарæг» æмæ йæ зарыдысты узал акъоппыты сæ уæззау фæндæгтыл.

Фыдбоны сау машинæ
 Ирон фæсивæды
 Карпатмæ фæласы..
 Нæ сахъ ныййарджытæ!
 Хæрзбонтæ раут.
 Чи ма уæ дардзæни?
 Дæлæ Сылтаныхъты быдыры
 Хос кæрдæг куы нал и.
 Мæнæ Кавказы фæсивæдæй
 Карпаты чи фæмард,
 Уыдоныл кæуæг дæр куы нал и.
 Ирон фæсивæд уæд
 Куы ныхъхъæр кæнынц:
 «Мах нæ рæсугъд устытæн
 Зæрдæтæ дзæгъæлы æвæрдтам!»
 Тох ныккодта! Цы кæнæм?
 Нал фæуыдзыстæм Микъалайæн
 Йæ хæстæ фыст.
 Æгадæй куы сæфынц
 Нæ фæсивæды хуыздæртæ
 Дард Карпаты къуыбыртыл.
 Мачиуал рацæуæд
 Карпаты дард хæхтæм, –
 Уый нæ сæфты фæндаг у!..

«Уый нæ сæфты фæндаг у», – уыцы ныхæстыл-иу фæци ирон фæсивæды уынгæг зарæг.

Карпаты хæхты ирон фæсивæдимæ хæцыди Агъуылбийы фырт Дрис дæр. Уый дæр зарыд ирон зарджытæ. Цыд йæ хæстон æмбæлтты æмрæнхъ. Йæ хъæбатырдзинады тыххæй йын радтой афицеры цин, хæрзиуджытæ. Карз хæсты аскъуыд Дрисы зарæг. Бæргæ ма хъæр кодта йæ ныййарæгмæ, фæлæ йын уый нал бабаста йæ судзаг цæфтæ.

Æвзыгъд гуырд уыд Агъуылбийы фырт Дрис. Хæсты быдыры уæлдай хъæбатырдзинад кæй равдыста, уый тыххæй йын йæ мард сæвæрдтой поезды, йемæ йын рарвыстой дыууæ ирон

лæппуы. Уыдон ракодтой Дрисы фæстаг кадаг. Уыцы фæззыгон хъуынтъыз бон Агъуылбийы дуэрттæ ныххоста фыдохы хъæргæнæг. Комы адæм сау сынтыл æрбахастой Таутиаты афицеры, йæ цинтимæ, йæ хорзæхтимæ. Сау хъæдгомæй баззад Дрисы мæлæт йе'фсымæрты зæрдæты.

Мæцыхъойы фæстаг æхсæв

Ралæууыд 1929 аз. Санибайы зæхкусджытæ иу ранмæ æрæмбырд кодтой сæ фос, сæ кусæнгæрзтæ. Сарæзтой иумæйаг хæдзарад æмæ йыл сæвæрдтой активон партион æмæ æхсæнадон кусæг Гуыбыаты Гуыбайы ном. Кæддæры зæххъуаг хæххон адæмыл хур ракаст, бæркадджын зæххыты адардтой сæ гутæттæ. Ног фæллоы зарæгимæ куыстой колхозы быдырты, уæрæх хизанты хызтой сæ фос.

Агъуылбийы фырттæ æрлæууыдысты колхозон цардарæзджыты æмрæнхъ. Уыцы рæстæг æнæвæлон уыд Мæцыхъо, Агъуылбийы æхсæзæм фырт. Æлвæстуæнг, къуыбыррихи, Санибайы фæсивæды фидауц, сæ раздзог. Сæ зæрдæты афтæмæй баззад Мæцыхъо адæмæн. Дыууæ хъæуы партионтæ йæ сæхицæн равзæрстой раздзогæй. Бирæ æнæхуыссæг æхсæвтæ йыл скодта фермæтыл, быдыртыл зилгæйæ. Адæм дзы никуы сусæг кодтой сæ зæрдæйы æнкъарæнтæ, цыдысты йæм, фарстой йæ зондæй. Уый дæр йæхиуыл ницæмæй ауæрста, йæ рæсугъд удыхъæдæй рæсугъд кодта йæ хъæубæсты цард.

Фæлæ сусæг знæгтæ – цардхалджытæ зылдысты йæ фæдыл. Лæгæй-лæгмæ сæ ныфс нæ хастой Мæцыхъойы размæ æрлæууын, хъаруйæ, лæгдзинадæй, зондæй йемæ рахацын. Уæд сæхицæн хуыздæр æмбалæн равзæрстой мæйдар æхсæв, фæсвæндагтæ. Мæйдар æхсæв... Æрæгмæ ахаста «Гуыбайы» колхозы коммунисты æмбырд. Æмбырды фæстæ Мæцыхъойы йе'мбæлттæ нæ уагътой Уæллаг Санибамæ, ам баззай, зæгъгæ. Не сразы Дæллаг хъæуы баззайыныл. Сбадт йæ бæхыл æмæ араст. Йе'мбæлттæ йæ фæдыл рацыдысты хъæуы кæронмæ, фæндараст ын загътой.

Мæцыхъо фæрвбыны нараг фæндагыл сабыр цыдæй ауагъта йæ бæхы, фæлладæй йæ райсомыл хъуыдытæгæнгæ цыди хъæдбыны. Чысыл раздæр цы хъуыддæгтыл дзырдтой æмбырды, уыдон зилдух кодтой йæ сæры.

Райхъуысти топпы гæрах. Асыгъта Мæцыхъойы фæсонтæ.

Дыккаг гæрах дæр йæ хъустыл æрцыд... Хъуыр тугæй ахгæдта. Æхсæвы мæйдар ахуыссыд йæ цæстыты, ныхъхæр кæнын дæр йæ бон нал баци. Фæсæмбисæхсæвты Таутиаты дуармæ фæдис-хъæргæнæг æрбалæууыд Мæцыхъойы бæх. Уасыд, раззаг къяхæй зæхх хоста, сидти бинонтæм.

Йæ маргæйдзаг хæцæнгарз куырæты фæдджийæ ныссæрфгæйæ, афардæг æхсæвы мæйдары Мæцыхъойы марæг, йæ мæнгард уд йæ армы хæсгæйæ, бæхы уастмæ фæдисы чи рацыд, уыцы хъæубæстæй арвы талынгты лидзгæйæ.

Фыд, фырт æмæ чызг

Æфсымæртæн фыды бæсты баззад сæ хистæр Тæтæри. Хъæубæсты раивта йæ кæстæр Мæцыхъойы. Куыста колхозы партион организацийы секретарæй, бригадирæй, фермайы хицауæй. Уалын-джы ныггуыпп ласта Фыдыбæстæйы Стыр хæст. Йæ кармæ гæсгæ Тæтæрийы хæстмæ нæ акодтой. Баззад хъæуы хистæртимæ, йе 'нахъом кæстæртимæ. Цард æмæ колхозы куыстытæ æрæнцадысты зæрæдты, сывæллæтты лæмæгъ уæхсчытыл. Сæ лæгты, сæ куыстхъом фыртты раивтой сылгоймæгтæ. Æфсымæртæй ма баззад Будзи Уæллаг Санибайы. Хъыгдард уыди Будзи, хæстон лæгæн нæ бæззыд. Фæлæ йæ сæрмæ нæ хаста хæдзары бадын, йæ низ æхсанæдон куыстæй нæ фæхистæр кодта æмæ йæхимæ райста фермайы хъуыддæгтæ. Немыц Ирыстонмæ куы 'рбаввахс сты, уæд Будзи йе'мбæлттимæ колхозы фос аскъæрдта Къуымау æрдузмæ. Хæстæг хъæуты цæрæг нал баззад. Иууылдæр хъæдмæ алыгъдысты. Уым рæстæгмæ уыди фермайы бынат дæр. Сæ иумæйаг фæллоу хъахъхæдтой тыхтонагæнджытæй, йæхи хъæды чи æмбæхста, уыцы фидиссаг дезертиртæй.

Ирыстон сыгъди арты. Ирон фæсивæды сау хабæрттæ хостой къæсæртæ. Æвдæй нæ баззад Тæтæрийы къæсæр дæр. Джериханы сау хабар нæ хъæр кодтой зæронд фыдæн, фæлæ йæ хæстон æмбæлттæ куы ныффыстой Тæтæримæ, уæд æй уый та басусæг кодта йæ чызг Лизæйæ. Фыстæг фесæфт, фæлæ Лизæ æмбæрста йæ фыды катæй, йæ хъустыл æрцыд æфсымæры хабар. Йæ цæссыгæй йæхи фехсадта, стæй айста цыдæр фæндаггæгтæ æмæ ацыд йæ иунæг æфсымæры маст немыцаг лæгсырдгæй исынмæ. Æрмæст фæстæдæр, Джериханимæ хæсты чи уыди, уыдон ракодтой Таутиаты цæрын-хъуаг Джериханы хабæрттæ.

Уыди мартыйы бонтæй иу. Мит ранæй-рæтты атад. Фыццаг малусæг дæр йæ сæр сдардта. Хæрис бæлæстæ къуыбыр æфтыдтой. Бæхджын дивизийы æфсæддон хæйттæ удуæлдай тох кодтой Донецкы облæсты Славянскы районы. Уæд ма немцы сæ «балцæй» хъал уыдысты, бырстой размæ, сæ танкты бын ссæстой Украинæйы зæхх. Уæлдай зындæр уавæры бахауд дивизийы 134-æм полкъ. Пиллон арты сыгъди Михайловскы хъæу. Дæсгай хæдгæхджытæ калдтой бомбæтæ, æмæ гæнæн нал уыд, полкъ ныууагъта цыбыр рæстæгмæ хъæу. Райсомы мигъ нæма сыстади, афтæ хистæр лейтенант Таутиаты Джериханы эскадрон февзæрд знаджы чъылдыммæ. Знагæн йæ сæр йæ кой сси. Ноджы уыцы сахат хъæумæ ныббырстой полчыи иннæ хæйттæ дæр. Немцы хъæуæй лидзæг фесты. Мæлæтдзаг цæфæй рахастой йе'мбæлттæ Джериханы хæсты быдырæй.

Тæтæрийы чызг Лизæ.

Райсомы мигъ систа йæхи. Сатæгсау митыл хъазыдысты хуры тынтæ. Дард кæмдæр æхситт кодтой болат æхсаргæрдтæ. Æрмæст Джерихан нал хъуыста бæхты къæхты хъæр. Ирон хъæбатыр æдзæмæй хуыссыд йæ цъæх цинелыл. Йæ хъаймæты æфсымæртæ къулбæрзæйæ лæууыдысты йæ уæлхъус.

Ингæны уæлхъус лæууыди, эскадроны разæй йæ карз тымыгъты чи фæхаста, уыцы урскъах бæх цæфæй, йæ бæрзæй бастæй. Æвæццæгæн, йæ барагæн сыстын æнхъæл уыд. Стæй æрæнкъард, бацыд Джериханы уæлхъусмæ, йæ хъарм комытæфæй баулафыд лæппуйы цæсгомыл. Нал æм скаст йæ бараг. Нал æм сдзырдта йæ рæвдаугæ хъæлæсæй. Украинаг хъæуы кæрон баззад йæ ингæн Джериханæн хуымæтæг хъæдын цыртимæ. Йæ нывæрзæн ын бавæрдтой йæ хæстон æхсаргæрд...

Гъе, ахæм сусæгдзинад ахаста йемæ Тæтæри йæ фырт Джериханы тыххæй. Уый та уыди афтæ.

Советон Æфсад бæрзæйсæттæн цæфтæ ныккодта немцыаг фашисттæн суанг Алагирæй нæ сæйраг сахары бынмæ. Знаг лыгъди Ирыстоны зæххæй. Сыгъдысты танктæ, сармадзæнтæ, сæдæгай мæрдтæ... Санибайы сæрмæ иу арф æрх æрæджы дæр ма хуыдтам «танкæйы æрх», уыди дзы немцыаг танк пырхытæй.

Сæ магуыр къуымтæм æрыздæхтысты Санибайы царджытæ дæр. Кæуынаы цард нæ сараздзынæ, цаессыгæй быдыры хор не ‘рзайдзæн. Æмæ адæм бавнæлдтой сæ хæдзарад аразынмæ. Кæд Будзийæн йæ цотæй хæстмæ ацауыны азтæ никауыл цыд, уæддæр мастæй нæ аирвæзт. Быдырты бæхыл сцæйцыд йæ хъæбул, æстдæс азы дæр кæуыл нæма цыд, уыцы цæхæрцæст Петкæ. Уæд фæндæгтыл, быдырты, цæхæрадæтты хæлдысты немыцаг минæтæ. Иу ахæм минæ схæцыд бæхы къæхты бын, æмæ дæ фыдгул афтæ – фæхаста æд барæг бæхы. Зæронд Будзи, магуыр бынтон нал слæууыд йæ къахыл.

Тæтæри уыцы диссæгты фæстæ дæр йæхимæ хъусыныл нæ фæци. Кæм æй æвдæлд? Йе’мбæлттимæ зылд быдыртыл, æмбырд кодтой колхозы кусæнгæрзтæ. Разынд ахæмтæ дæр, колхозы мулкыл чи хæлоф кодта. Хъæуы чи баззад, уыдон дæр сыхæгты муртыл дæр нæ ауæрстой. Уыдис ахæмтæ дæр, хæстæй æгады лыгъд чи ракодта, хъæды йæ ницæйаг сæр чи бамбæхста, æнусмæ æлгыстаг æмæ фидиссагæй чи баззад адæмы ‘хсæн.

Зымæгон мæйдар æхсæв Тæтæри рацыд йæ хæдзарæй – йæ зæрдæ колхозы фосмæ ахсайдта. Кæройнаг уынгмæ нæма æрхæццæ, афтæ йыл сырдау сæхи ныццавтой цалдæрæй. Алæгаты Джетагъæзмæ ма фæдисы хъæр ныккодта, фæлæ йæ уый дæр нал фехъуыста. Æрмæст райсомæй хъæуы кæрон Даргъ бæласы бын æвирхъау мардæй ссардтой хъæубæсты уæздандæр адæмæй иуы – зæронд коммунист Таутиаты Тæтæрийы. Уыцы бон хæстæг хъæутæй фæсте ничиуал баззад. Кадимæ бавæрдтой Тæтæрийы. Йæ марджыты фæдыл фæдисы ацыдысты йе’мбæлттæ. Дард нæ фæлыгъдысты марджытæ, æрцахстой сæ сæ талынг æмбæхсæнты. Æлгыстагæн, фидиссагæн базадысты сæ нæмттæ.

Фæстаг цæф

Бинонты кæстæр – бинонты зæрдæйы рухс. Афтæмæй хъомыл кодта Агъуылбийы фырт Ахметка. Саулагъз æвзыгъд гуырды уыд уый дæр. Йе’фсымæр Мæцыхъо адæмы знæгты къухæй куы фæмард, уæд ыл нудæс азы дæр нæма цыд. Йæ зæрдыл хорз лæууыд уыцы бон. Чи зоны, хатгай-иу æнкъардхуыз дæр уымæн уыд. Хистæртæй арæх хъуыста Дрисы дард балцы хабæрттæ.

Æмæ сфæнд кодта афицер суæвын. Бацыд Орелы танкисты скъоламæ. Æртæ азы фæстæ фæци ахуыр æмæ сыздæхт сæхимæ танчы командирæй, лейтенанты цинимæ. Куывд ын скодтой йе ‘фсымæртæ, цыдис йе ‘мбæлттимæ колхозы куыстытæм, æххуыс кодта трактористтæн. Уалынджы йæм фæдзырдтой йе ‘фсæддон хаймæ.

Райдыдта хæст урс финтимæ. Йæ танкты взводимæ хæсты тымыгты бацыд Ахметка дæр. Цалдæр хатты фæци уæззау цафтæ, бахауд-иу госпитальмæ. Фæстæмæ та-иу æфсæддон хайы фæзынд.

Уæдмæ райдыдта хæст немыцаг æрдонгты ныхмæ. Уыцы карз хæстыты Ахметка æстæм цаф фæци æмæ бахауд Рыбинксы æфсæддон рынчындонмæ. Йæ бинонтæм йæ фыстæджы кæсæм: «Дзæбæх дæн. Ардæм мæм мауал ныффыссут. Тагъд цауæм Харьковы ‘рдæм...»

Æмæ ницыуал ныффыста. Уый уыд йæ фæстаг фыстæг. Харьковы облæсты знаджы маргæйдзаг нæмыг сæмбæлд Таутийы-фыртыл. Нал бафæрæзта хъæбатыр гуырды зæрдæ. 1942 азы 19 мартыйы Рябухинойы хъæуы танкты бригады 292-æм хицæн батальоны хæстонтæ мæстæлгъæдæй лæууыдысты ротæйы командир Таутиаты Ахметкайы ингæны уæлхъус.

Райгуырæн бæстæйы, нæ сомбоны сæраппонд уал уæззау цафы... Æмæ нал федта фыдæлты уæзæг Агъуылбийы кæстæр хъæбул Ахметка.

Ацы мартыйы мæй...

Куыд фыд-зæрдæ разындтæ, мартыйы мæй, куыд æгъатырæй æртыхстæ Таутиаты æфсымæртыл? Уалдзæджы цъæх кæрдæгыл ауайын дæр сæ куы никайуал бауагътай. Цæмæн аскъуыдтай цалдæр æфсымæры царды фæндаг? Нæ сæ бахъуыды кодтай? Æз дын сæ дæ зæрдыл æрлæууын кæндзынæн.

1942 азы мартыйы. Донецкы облæсты Михайловскы хъæуы фæмард 34-æм бæхджын æфсады 134-æм полчы командир, хистæр лейтенант Таутиаты Джерихан.

1942 азы мартыйы. Зæронд уырыссаг горæт Псковмæ хæстæг цыфиддæр знаджы ныхмæ тохы йæ зынг ахуыссыд хистæр сержант Таутиаты Батджерийæн.

1942 азы мартыйы. Харьковы облæсты Славянскы районы Рябухинойы хъæуы 199-æм танкты бригады танкистæ малусæджы

Тауляты Агульбийы фырты фырт аема фыртга (галмуьрдыгәй рахизырдәм), уағлаг
 ранхъы: Джерихан, Хъайсын, Тегери, Ахметка, Мырзакучу; бинаг ранхъы: Бадджер, Арис,
 Будзи, Мецыхъо, Сабазджер.

дидинты баст сәвәрдтой хистәр лейтенант Таутиаты Ахметкайы ингәныл.

1943 азы марты. Хъырымы, Севастопольмә хәстәг, карз хәсты йә хур аныгуылд Таутиаты Сабазджерийыл.

Уыдон иууылдәр уыдысты Таутиаты уәздан Агъуылбийы хъәбатыр фырттә.

Фәстаг ныхас

Агъуылбийы дасәм фырт та уыд Мырзахъул. 1940 азы нахи горәты каст фәци әфсәнвәндаджи техникум әмә 1944 азмә куыста Сомихстоны. Уый фәстә әрвыст әрцыд Ныгуылән Украинамә. Львовы обләсты куыста әфсәнвәндаджи станцәйы. Әз әрәйяәфтон әфсымәртәй әрмәст Мырзахъулы. Зыдтон, хәсты цәхәры уый дәр кәй фәци, уый. Ууыл дзурәг уыдысты йә хорзәхтә, фәлә-иу әй куы бафарстон, кәмыты хәцыдтә знаджи ныхмә, зәгъгә, уәд-иу йә зәрдыл әрбаләууыд йә хәстон әмбәлтты сәфт. Йе ‘фсымәрты уәззау хъәдгәмттә та дзы әшпын никуы кодтой рох. Әрмәст дзы фехъуыстон ахәм ныхас. Кәд, дам, искуы исчи фысса нә бинонты цардвәндаджи тыхәй, уәд-иу Джериханы ма ферох кәнәд, уый нә хистәр әфсымәр Тәтәрийы әдзәрд хъәбул уыди, стәй, дам-иу, йә чызг Лизәйы дәр әрымысәд. Әз Мырзахъулы уыдтон әфсәнвәндаджи дарәсы, әмә йыл афтә рәсугъд фидыдта, цыма раст уыцы дарәсы райгуыр. Мырзахъул уыд уәздан, фәлмән, рәвдаугә ныхасы хицау. Әрәджи ахицән йә цардәй.

Агъуылбийы әхсарджын цоты кой кәдәй хъуыстон, әдзүхдәр мәм афтә каст, цыма се ‘пәәты дәр мәхи цәстәй искуы фәдтон, се ‘пәәтимә дәр уыдтән зонгә, ныхас кодтон семә әмә сын сә хәстон фәндәгты кой сәхицәй фехъуыстон. Сә кьамтәм кәсгәйә та әнәахъуыдыгәнгә нәй... Цыма цал әмә цал цардхьом кәстәры уыдаид ахәм цәхәрцәст әфсымәртән? Цыма куыд бәзджын мыггаг уаиккам афонмә, уыцы әвирхъау хәст куы нә уыдаид, уәд?

ПУБЛИЦИСТИКÆ

ХЪОДАЛАТЫ Ханысиат

КÆД ФЫСГÆ, УÆД – ÆРГОМÆЙ

(Уæрæсейаг мыхуыры тыххæй)

Ивгъуыд æнусы 80-æм азты кæрон Хуссар Ирыстоны трагикон цауты рæстæджы дзыллон информацийы уæрæсейаг фæрæзты архайд уыдис ирæтты фарс.

Фæлæ уæддæр уыдон, алы цаутыл фысгæйæ, арæх раст нæ фæкæнынц, цауты, сæ сæйраг аххосæгтæй иппæрдæй кæй фæдисынц, уымæй. Уыцы мадзал тæссаг у, адæмтæй иутæ аххосджын сты, иннæтæ та – æнæазым, сæ иутæ фыдракæндтæм æмхиц сты, кæнæ та уæлдæр бынæтгæ бацахсынмæ тынгдæр тырнынц, зæгъгæ, сæ куы ‘вдисай, уæд. Нæ хъуыдымæ гæсгæ, алы этностæн ахæм æмвæзадыл аргъ кæнын у æнæмæнг фыдæхтауæг хъуыдаг. Рæстырдæм дзургæйæ та, националистон зонахастыл хæст чи у, уыцы уæлбикъонтæн ныхкъуыр д хъуамæ дæттой.

Уыцы азты дзыллон мыхуыры фæрæзтæ архайын райдыдтой, цæмæй сæхи хизой комментаритæ кæнынæй. Зæгъæм, «Независимая газета»-йы тынг арæх æмбæлдыстæм гуырдыиаг ахæм æрмæджытыл, кæцыты Ир æмæ Абхазиимæ сæ конфликтты аххосджын кодтой Уæрæсейы.

1991 азы 16 октябры «Независимая газета»-йы Нодар Броладзе фыссы, зæгъгæ, дам, Гуырдыстоны хицауад хъæст кæнынц бæстæйы уæлдæр хицауадмæ, Уæрæсейы гуырдыиаг цæрджыты æнæвгъау кæй æфхæрынц милицæ. Кæд, кæм, цæй тыххæй, уый та бæрæг нæу.

Ахæм хъусынгæнинæгты нысан бæлвырд у: Уæрæсе æндæр паддзахæдты цæсты бафтауын, йе ‘фсæдты йын Хуссар Ирыстонæй арвитын кæнын, цæмæй уæд гуырдызы сæрибарæй æххæст кæной сæ националистон нысантæ.

Ацы газеты ма 1991 азы 3 октябры рацыд æхсæнад «Культура Осетии»-йы сæрдæр Цæголты Кимимæ интервью «Уæддæр нæ бафидауын бахъæудзæн». Уый æргом кæны Гуырдыстоны уæды президент Гамсахурдияйы хинæйдзаг, фыдæхтауæг зонахаст – уый дзуры йæ ныхмæлæуджытæн: «Мæ ныхмæ цы тох

кæнут, хуссайраг ирæттæ уын уæ зæххытæ куы исынц, уæд? Уе знаг ам нæй, нæ, фæлæ – уым».

Æмæ нæ бирæ æнхæлмæ кæсын нæ бахъуыд: фæтынгдæр сты Цхинвалы æхстытæ «хæцæнгæрзты алы хуызтæй».

Уыцы аз ма 2 ноябры «Независимая газета» ныммыхуыр кодта Цæгат Ирыстоны республикæйы Уæлдæр Советы сæрдар Галазты Æхсарбегимæ интервью дæр – «Афон у дыууæ Ирыстоны хъысмæт аскъуыддзаг кæнын». Кæд æрмæгæн йæ мидис ныфсæваран у, уæддæр дзы амынд темæ æмбæлон æгъдауæй нæ райхæлдæуыд.

Конфликтон уавæры сæвæрдзы аххосæгтæн æмбæлгæ анализ арæст кæй не ‘рцæуы, уыцы уавæрай рахызыны фæндагтæ агурыны хъуыддаг æгæр уæлæнгай кæй фæвдыстæуы, уый азарæй сæвæры ахæм сайæгой хъуыды, зæгъгæ, этникон конфликттæ сты иррационалон, тынг рагон, æмæ уымæ гæсгæ сты æнæмæнгæй æрцæуинаг.

Фæлæ уæддæр «Независимая газета»-йы фæрстыл æмбæлдыстæм национ фарстатимæ баст æрмæджытыл дæр. Зæгъæм, этнополитолог Эмиль Паин йæ проблемон уац «Цæдис иннæ цæдисы ныхмæ»-йы сагъæс кæны, дæсгай азты дæргъы этносты æхсæн конфликттæ кæм нæ уыд, уыцы бæстæйы, дам, ныр æрæджы чи сырæст, паддзахады цæмæн æмæ куыд сарæх сты, ууыл. Сæрмагондæй фыссы: «Мæнæ, зæгъæм, Гуырдызстоны рапарахат национал-коммунизм: (ГКЧП)-йы фарсхæцджытæ æмæ æндæртимæ тохы æфсон республикæйы хицæуттæ тырнынц сæ геополитикон пълантæ цæхгæр алыг кæнынмæ – куыд, зæгъæм, хуссарирстойнаг фарста: ацы облæсты арæнтæм сæхи æввахс ласынц республикон Националон гварди».

Дзыллон информацийы фæрæзты мидæг алы конфликттæ æвдисыны проблематикæимæ бастæй фæзыны журналистон цензурайыл ныхас. Цензурайы фарсхæцджытæ йæ нымайынц æнæмæнгхæуæгæ хъуыддагыл, дзырдæн егъау тых кæй ис, уымæ гæсгæ. Йæ ныхмæлæуджытæ та хæст сты ахæм хъуыдыйыл, ома, дам, адæймагæн бар ис æххæст æмæ бæлвырд информаци зоннынæн, уымæ ма, зæгъгæ, æрмæджытæ цензура кæнынны хъуыддаджы æнæмæнг бынат ис субъективон уæвынæн.

Уæрæсейы дзыллон информацийы фæрæзты, сæрмагондæй та «Независимая газета»-йы контент-анализ фадат дæтты ахæм хатдзæг скæнынæн: Гуырдызстон æмæ Ирыстоны ‘хсæн конфликтты райрæзты агъоммæ, стæй суанг йæ райдианты дæр (1989-1990 азты) дзыллон информацийы уæрæсейаг фæрæзтæ архайдтой «тадзгæ-баргæ» рæстдзинады принципмæ гæсгæ, æмæ-иу

кæд искуыдæй-искуыдмæ конфликты кой дæр скодтой, уæддæр рæстдзинад кæнæ чыраей рацæгъдгæйæ, кæнæ та «цыргъ къуымты» иуверсты ахизгæйæ. Ома хабæрттæ æргомай рæгъмæ хæссыны бæсты равзæрстой хуымæтæг информаторты хæс.

Дзурынц, зæгъгæ, дам, АИШ-ы фыццаг президент Томас Джефферсоны куы бафарстой, цы равзарис, закъæттæ, дам, чи хынцы, ахæм хицауад, æви сæрибар мыхуыр, – уæд, дам, уый радта ахæм дзуап: «Дыккаг, уымæн æмæ уый, æнæмæнгæй, æркæндзæнис фыццагмæ».

Рацарæзты дуджы хъæлæсы бар радтой адæмæн; æмæ уый басгуыхт ивгъуыд азты æлхъывдæй фервæзыны фæрæз. Дзыллон информацийы мадзæлтты руаджы æвдыст цыдис бæстæйы культурон цард дæр, уымæ йæ быцауаг хуызтимæ. Фæлæ уæддæр Уæрæсейы мыхуырма, электрон фæрæзтæм цъус азымтæ нæ хастæуыдис. Фыццаджы фыццагдæр фæнысан кæнын хъæуы уый, æмæ уыцы мыхуыраен йæ ахъаззагдæр аипп уыди, бæстæйы змæст регионты цардæн дзы систематикон æгъдауæй йæ ахосæгтæ взæрст кæй нæ цыдысты, уый. Суанг æппæт уæрæсейаг газетты дæр – «Известия», «Комсомольская правда», «Независимая газета» æмæ æндæрты дæр – нæ фембæлдаис ахæм уацтыл, æмæ цæдисон республикæты, автономиты æмæ областтæ-крайты цытæ цæуы, уыдæттæ кæцæй базыдтаис.

Æрмæстдæр-иу бæстæ куы ссыгъд, уæд-иу сæхи стæригъæдгæнæг кодтой журналисттæ дæр – æрлæууыд-иу сæ зæрдыл сæ комкоммæйы хæс.

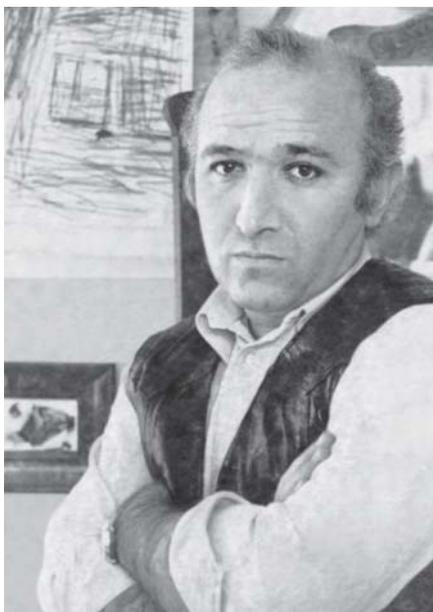
Дæсгай азты дæргъы адæмы сæрызонды националон ахастытимæ баст стереотиптæ ныффидар сты æмæ нæ ‘ркодтой ахæм уавæрма, æмæ не ‘хсæнадæн йæ бон нал уыд, цы ивддзинæдтæ дзы цыд тæссарырдаем, уыдонæн реалон æгъдауæй аргъ кæнын.

Æнæзæгъгæ нæй ахæм хабарæн дæр, æмæ гуырдиаг-ирон конфликты тыххæй, иннæтимæ абаргæйæ, дзыллон информацийы уæрæсейаг фæрæзтæ цæмæдæр гæсгæ хъусын кодтой къаддæр, кæд æмæ, æвдисæнты ныхæстæм гæсгæ, гуырдиаг-ирон хæст тугкалæндæр æмæ трагикондæр уыд, зæгъæм, карабахæг хæстимæ абаргæйæ, уæддæр.

Алы адæмы хæрззонд дæр домь, цæмай кæцыфæнды мыхуыры фæрæз дæр фæндаг агура нациты æхсæн ахастытæ сбæстон кæнынмæ.

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

Нæ равдысты – Хетаггаты Хъазыбеджы нывтæ. Сусæны мæйы йæ райгуырдыл сæххæст уыдаид 80 азы. Афтæмæй 50 азы дæр æххæстæй нæ фæцарди. Фæлæ йын ирон аивады ис йæхи сæрмагонд бынат. Ноджы йын уыди диссаджы аив хъæлæс. Искаæцы ирон адæмон зарæг-иу куы ныццæлхъ ласта, уæд æм хъусынæй не ‘фсæстыстæм.

Хъазыбеджы тыххæй бирæ дзурæн ис. Фæлæ ныхасы бар радтæм аивадиртасджытæ æмæ нæ номдзых нывгæнæг Гадыты Лазæрæн.

«Хетæггаты Хъазыбег у курдиатджын, сфæлдыстадон хуызы активон нывгæнæг, архайдта республикон æмæ æшпæтцæдисон аивадон бирæ равдыстыты, стæй, советон нывгæнджытæн фæсарæнты цы равдыстытæ уыд, уым. Йæ уацмыстæй бирæтæ æвдыст цæуынц бæстæйы аивадон музейты».

Сергей Ткачев, ССР Цæдисы адæмон нывгæнæг, ССР Цæдисы аивæдты Академийы æцæг уæнг, ССР Цæдисы æмæ УСФСР-йы И. Е. Репины номыл Паддзахдон премиты лауреат, УСФСР-йы Сæйраг Советы депутат.

«Йæхирдыгонау уыны дуне, йæхирдыгонау аргъ кæны ивгъуыд æмæ абонæн Хетæггаты Хъазыбег. Цы дуне нывæнды, уый та у æнæфæцудгæ, егъау, фидар. Нывгæнæджы сфæлдыстад æнгом баст у зæхх æмæ арвимæ, хъæдтæ æмæ дыргъæттимæ, адæмимæ. Нывтæ адæймаджы дисы æфтауынц сæ иудзинадæй, нывгæнæг йæ сæйраг нысаныл иузæрдион кæй у, уымæй. Хетæджы-фырты куыстыты хуыздæр миниуджытæ сты композицион хæрзарæст, стæй кæттаджы алы хайыл дæр йе ‘рмдзæфы вазыгджын æмæ ахадгæ фæд».

*Лидия Златкевич,
ленинградаг аивадиртасæг*

«Хетæггаты Хъазыбеджы нывтæ нæ дисы æфтауынц, зæрдæйы тæгтæй фыст кæй сты, уымæй. Автор ахорæнты хуызтæ биноныгæй кæй æвзары, уый руаджы йæ уацмыстæ дзаг сты канд рæстдзинадæй нæ, фæлæ æцæг поэтикон фидауцæй. Хъазыбеджы ныв «Мæ хъæуы сылгоймæгтæ», стæй тынгдæр та йæ къаннæг куыст «Бинонтæ» равдысты (ома V зонадон равдыст «Советон Хуссар»-ы. – Ред.) иннæ нывты æхсæн бæрæг дардтой, авторæн адæймаджы миддунейы æрфытæм ныккæсын кæй бантыст, уымæй, стæй йæ ахорæнтæ дзаджджын, ахадгæ æмæ анахуыр аив кæй сты, уымæй».

*Александр Токарев,
аивадиртасæг*

ХЪАЗЫБЕДЖЫ ФÆСТАГ ЗАРÆГ

Диссаджы мæйрухс, сæрдыгон æхсæв. Хохы Санибайы хъæу-æрон зарæг систа Хетæггаты Хъазыбег. Æз æмæ йын Дзиуаты Батраз та хъыргæ кодтам.

*Бирæйы фæфæнды
Райсомæй хуыссын, –*

нарыди комы Хъазыбеджы аив хъæлæс. Тынг зæрдæбынæй кодтам нæ зарæг. Уый æнхъæл чи уыд, æмæ уый йæ фæстаг зарæг у.

Цæлхыдзаг мæй хохы фæстæйæ ратылд æмæ ауыгъдæй лæууыд мигъы кæроныл.

Дыууæ мæйы фæстæ мæм Мæскуыйы æрмадзы дуар æрбахостæуыд. Дуармæ лæууыд Хъазыбег йæ бинойнагимæ æмæ мæм хатыркурæгау, æфсæрмы каст кодта: «Мæнæ дохтыртæм ссыдтæн», – æмæ йæ къух ауыгъта.

Мыдадзхуыз фæлурс цæсгом. Катайы каст кодтой стыр цæстытæ.

Цалдæр боны фæстæ йæ сæвæрдтой Мæскуыйы рынчындоны. Ралыгъд-иу рынчындонæй æмæ-иу ме ‘рмадзы бадтыстæм дыууæйæ.

– Ам мын æнцондæр у, – дзырдта-иу, æрмадзы уæвгæйæ.

Иу ахæм бон сфæнд кодтам Тугъанты Махарбеджы номыл аивадон музейы дыууæйæ равдыст саразын Къостайы райгуырæн бонмæ. 23 октябры Хъазыбег рынчындонæй рацыд æмæ абалц кодтам Ирыстонмæ. Вагзалы Хъазыбеджы размæ рацыдысты нывгæнджытæ, аивады кусджытæ æмæ йыл цин кодтой. Æнæхин адæймаг уыд Хъазыбег æмæ йæ зæрдæбынæй уарзтой.

Равдысты бон аивадон музейы къухбакæнæн нæ уыд адæмай. Мах Хъазыбегимæ бадтыстæм фæрсæй-фæрстæм. Стъолыл – тынг бирæ дидинджытæ. Хъазыбег фæлладхуызæй касти залмæ, æмæ йæ цæсгомыл хъазыд аххосджыны мидбылхудт. Хъазыбеджы йæ низ нæ уырныдта. Фыццагау цин кодта алкæуыл дæр зæрдæбынæй, йæ хъæбысы-иу æй акодта, цыма йæ фæстаг хатт уыны, уыйау.

Равдыстмæ рæвдз кæнгæйæ, Хъазыбегæн йæхи бон не сси йе ‘рмадзмæ æрбацæуын, æмæ нывтæ нæхи æвзарианг фесты. Уым, æрмадзы мæ зæрдыл æрлæууыд 1981 аз... Уæд рæвдз кодтам Хуссары Зонæйы равдыст. Къамис куыста Махачкалаиы. Кас-

тыстæм Цæцæн-Мæхъхъæлы, Ростов-Доны, Дагестаны æмæ иннæ республикæты нывгæнджыты куыстытæм. Уалынмæ æрæвæрдтой Хетæггаты Хъазыбеджы нывтæ. Къамисы уæнгтæ иу уымс ныссабыр сты, стæй иумæ нымдзæгъд кодтой. Уый уыд ирон аивады уæлахиз, æмæ та Иры номæй дзырдта Иры намысджын Хетæггаты мыггагæй – Хъазыбег...

Мæнæ ныр кастыстæм æрмадзы ног куыстытæм: ног хъуыдытæ кæттагыл, гæххæтты гæбæзтыл... Стыр кæттагыл – ирон поэтты къорд. Ныв конд нæма фæци, фæлæ бæрæг у, Хъазыбег цы зæгъынмæ хъавыд, уый. Кæттагыл тыхджын ахорæнты тæмæн. Хъазыбег аив ахорæнтæй æвдисы поэтты миддуне, сæ сагъæстæ, сæ хъуыдытæ.

Иннæ кæттагыл – Иры разагъды лæг Къостайы трагеди. Æнæхъæн бон кастыстæм нывтæм: портреттæ, композицæтæ...

Абон немæ нал и Хъазыбег, нæ хъуысы йæ рæсугъд зæлангæнаг хъæлæс, фæлæ йе сфæлдыстадæн нæй фæхицæн ирон аивады историйæ.

*Гадаты Лазæр,
скульптор*

Царды æнæнцой зилдух.

Къоста. Эскиз.

Поэт сыздæхти хастæй.

Къостайы мæлæт.

Поэты фæндарæст кæнгæйæ.

Этюд.

Ләц.

Фæззæг.*Изæр.*

Зæронд лæг.

Мæ хъæуккаг сылгоймæгтæ.

Арчъеккаты Асланы сурат.

Нывгәнәг йә куысты уәлхъус.

Чындзахсав.

Эскиз.

*«Куыст –
цардæн фæрæз».*

Хуымгæнæнтæ.

Æндонфыцæг.

Фæсхæст.

Нәлгоймаджы сурәт.

Әнхәлмә кәсгәйә.

Асланы сурәт.

Натюрморт.

ÆВЫД-ДЫВЫДОНЫ ДУГ

ИРОН ÆВЗАГЗОНЫНАДЫ ФАРСТАТЫ ТЫХХÆЙ НАУКОН КОНФЕРЕНЦИЙЫ*

Æрæджы Цæгат Ирыстоны хъæуонхæдзарадон институты клубы уыди конференци Цæгат Ирыстоны наукон-иртасæн институты æвзагзонынады хайады æмæ пединституты ирон æвзаг æмæ литературæйы кафедрæйы кусджытæн ирон æвзагзонынады фарстаты фæдыл.

Конференцийы докладтæ скодтой ССР Цæдисы Наукæты Академиы æвзагзонынады институты директоры хæдивæг филологион наукæты кандидат æмб. Серебренников – «Профессор Абайты Вассойы куыстыты марристон рæдыдты тыххæй», филологон наукæты кандидат Кодзырты Тамарæ – «Абарынадон-историон методы тыххæй», Хъуылаты Гала – «Сталинон ахуырад æвзаджы дзырдуатон фондзы, дзырдуатон арæзты æмæ ирон лексикæ ахуыр кæныны тыххæй», Багаты Никъала – «Сталинон ахуырад æвзаджы грамматикон арæзты æмæ ирон æвзаджы грамматикæ сахуыр кæныны тыххæй», Ардасенты Хадзыбатыр – «Ирон литературон æвзаджы рæзты тыххæй».

Æмб. Серебренников загъта, зæгъгæ, цытджын Сталины ге-ниалон куыстытæ æвзагзонынады тыххæй советон наукæйæн, уæлдайдæр та æвзагзонынадæн сты егъау программа. Советон æвзагзонынады уыцы зынаргъ куыстытæ нæ æвзагзонынады историйы байгом кодтой ног дуг, стыр прожекторау ын ныр-рухс кодтой йæ дарддæры фæндагтæ æмæ йæ систой бæрзонд къæпхæнмæ. Марр æмæ йæ ахуыргæнинæгты «ахуырад» советон æвзагзонынадæн цы стыр зиан æрхаста, ууыл дзургæйæ, æмб. Серебренников загъта, Марры стырдæр ахуыргæнинæгтæй, уый ахуырад дарддæр рæзынгæнджытæй æмæ активондæр марристтæй кæй уыдис профессор Абайты Вассо. Абайты Вассо иннæ марристтау стыр зиан æрхаста советон æвзагзонынадæн, уæлдайдæр та ирон æвзагзонынадæн.

*Уацы стиль æмæ растфыссынадмæ æвнæлд не 'рцыд.

Абайы-фырт йæ иу куыст «Ноджыдæр æвзаг куыд идеологи æмæ æвзаг куыд техника», зæгъгæ, уым фыста: «Н. Я. Марры амалæты фæстæ уымæн йæ хъуыддаг фехæлдзæн, зæгъгæ, чи хъуыды кæны, уыдон тынг рæдийынц. Егъау революцион æгъдауæй иттæг ифтонг чи у, уыцы ахуырадæн фесæфæн нæй. Марры ахуырад, æвзаджы ног ахуырады мидæг цы диалектика æвæрд æрцыд, уый фæрцы рæздзæн, хъæздыг кæндзæн æмæ размæ уæндонæй кадимæ цаудзæн, цы бирæ хъæздыг æмбæхст потенциал дзы ис, уыдон æргом кæнгæйæ æмæ теоретикон æгъдауæй парахатдæр кæнгæйæ, цаудзæни ног бæрзæнтæм».

Фæлæ советон лингвистикæйы амондæн Абайы-фырты ныхæстæ не ‘рцыдысты. Профессор Абайты Вассойы теоретикон статятæ: «Фонетикон закъонты тыххæй», «Æвзаг куыд идеологи, æвзаг куыд техника», «Дзырдтæ уарзын æмæ æнæуынондзинад палеонтологийы тыххæй», «Ноджыдæр æвзаг куыд идеологи æмæ æвзаг куыд техника» æмæ æндæр куыстытæ стыр хотых уыдысты Марры «ног ахуырад» парахат кæнынæн.

Абайы-фыртмæ гæсгæ дзырдтæн ис технизацигонд апп. Уыцы апп æдзухдæр лæууы æнæивгæйæ, æндæрхуызон нæ кæнгæйæ. Æмæ цымæ дзырдтæ «дзывыр», «гутон» æмæ «тракторы гутон»-æн дæр ис æнæивгæ техникон апп. Дзывыр æмæ нырыккон тракторы гутонæн æмхуызон техникон апп нæй. /.../

Профессор Абайты Вассо йæ куыст «Нырыккон ирон æвзаджы характеристикæмæ», зæгъгæ, уым фыста: «Махæн зындгонд цы æппæт факттæ сты, уыдон нын æргом кæнынц уый, æмæ нæ ирон æвзаджы хъуыддаг ис æрмæст кавказæг тæфæгимæ нæ, фæлæ кавказæг субстратимæ дæр. Ирон æвзаджы культурæйы рæзты æмæ бæрзонддæр кæныны кавказæг элемент æрмæст æтте, æцæгæлон архайæг тых нæ уыд, фæлæ уыдис мидæгон, органикон архайæг тых дæр, дæлмæрон цъарау, кæцыйыл уæлейы æвæрд уыдис ирайнаг цъар».

Абайты Вассойы ацы теори у сталинон ахуырады ныхмæ æвæрд, антмарксистон цæстæнгас историмæ æмæ æвзагзоньнадмæ. Ирон æвзагмæ кавказæг æвзагтæ ницы бар дарынц. Ирон æвзаг у ирайнаг æвзагтæй равзæргæ æмæ рæзыдис, рæзы æмæ рæздзæн æрмæстдæр йæ химид закъонтæм гæсгæ.

Профессор Абайты Вассо æвзаг уæламадыл нымайгæйæ, дзырдтæ, зæгъгæ, базисимæ æвзаджы уæламады бастдзинад

сбæрæг кæнын ныр зын у. Уыцы бастдзинад профессор Абайты Вассо хаста æвзæгты незаманты дугмæ.

Æмб. Серебренников йæ доклады загъта, зæгъгæ, профессор Абайты Вассойы марристон рæдыдтытæ сбæрæг кæныны æмæ аиуварс кæныныл ирон æвзагонджытæ тынг лæмæгъ куыстой. Иуæй-иу æвзагонджытæ (Гагкайты Хъ. æмæ æнд.) Абайты Вассойы рæдыдтытæ æмбæхстой. Абайты Вассойы куыстытæ хъуамæ сыгъдæггонд æрцæуой Марры знаггадхæссæг хъуыдытæй.

Марры теори сызмæста ирон æвзаджы грамматикæйы. Морфологи æмæ синтаксис æттæг-мидæг ауадысты. Уый аххосæй ирон адæммæ абоны онг нæма ис бирæ конкретон фарстаты бындурыл арæзт ирон æвзаджы хорз грамматикæ. Ирон адæммæ нæма ис ирон-уырыссаг æмæ уырыссаг-ирон æххæст дзырд-уæттæ, терминологион дзырдуæттæ, нæма ис ирон æвзаджы хæрзарæзт, наукон-историон грамматикæ, кæцы ран бæрæг иртæстгонд хъуамæ уа алы мыры, грамматикон формæйы истори, ирон æвзаджы бастдзинад рагон æмæ нырыггон ирайнаг æмæ æндæр индоевропæйаг æвзæгтимæ.

Æвзагонынады тыххæй æмбал Сталины фæллæйттæ иттæг хорз сахуыр кæнгæйæ, рацаразын хъæуы ирон æвзагонынады фарстатæ.

Æмб. Серебренников йæ доклады кæрон загъта, зæгъгæ, профессор Абайты Вассомæ кæй ис къорд ахсджиаг наукон куысты. Абайы-фырт-иу хаттгай йæ ахуыргæнæг Марры куы ферох кодта æмæ-иу йæхи сæрмагонд сфæлдыстадон фæндагыл куы цыдис, уæд-иу фыста арфхъуыдыджын наукон куыстытæ. Уымæ гæсгæ, зæгъын хъæуы, иуæй-иу адæймæгтæ раст кæй нæ хъуыды кæнынц, Абайы-фыртмæ хорзæй ницы ис, йе сфæлдыстад райдианæй кæронмæ иууылдæр нæ бæззы, зæгъгæ.

Æмб. Серебренниковы доклады фæстæ уыдысты иннæ докладтæ.

Багаты Никъала йæ доклады лæмбынæг æрлæууыд, æмбал Сталин æвзаджы грамматикон арæзты тыххæй цы амынд-дзинадтæ дæтты, уыдоныл. Уый дзырдта, Марры ахуырад ирон æвзагахуырадæн цы зиантæ æрхаста, уыдоны тыххæй. Профессор Абайты Вассо бирæ ныффыста ирон æвзаджы историйы тыххæй, фæлæ уыцы куыстытæ уыдысты æрмæстдæр лексикайы, фонетикайы, диалектологийы тыххæй. Уымæ нæ уыдис морфологийы æмæ синтаксисы тыххæй зынгæ куыстытæ.

Дарддæр Багайы-фырт загъта, зæгъгæ, фæстаг рæстæджы нæм фæзындис ирон æвзаджы грамматикæйы темæтыл диссертацион куыстытæ: Гагкайты Хъазаны кандидатон диссертаци: «Ирон æвзаджы хауæнты синтаксис», йæ докторон диссертаци: «Ирон æвзаджы синтаксис», уымæн йæ «Ирон литературон æвзаджы грамматикæйы очерктæ», Кодзырты Тamaræйы кандидатон диссертаци «Мивдисæджы хуызтæ» æмæ æндæртæ. Фæлæ уыцы куыстытæ бæззынц æви нæ, уый бæрæг нæу, уымæн æмæ сæ сæ автортæй фæстæмæ Ирыстоны ничи зоны.

Нæ æвзаджы бирæ фарстаты тыххæй абоны онг æвзагзонджыты æхсæн нæма ис иудзинад. Иу хъуыдыйыл хæст не сты ирон æвзаджы иварон хауæны тыххæй.

Абайты Вассо дзырдта, зæгъгæ, ирон æвзаг хауы яфетаг æвзæгтæм æмæ, дам, гуырджийаг æмæ æндæр яфетаг æвзæгты хуызæн ирон æвзаджы дæр нæй иварон хауæн. Уый раст хъуыды нæу. Ирон æвзаг хауы ирайнаг æвзæгты къордмæ. Ирон æвзаг яфетаг æвзæгтимæ барын у антимарксистон цæстæнгас. Уыцы æфсонæй иварон хауæн аппарын не 'мбæлы.

Быцаудзинадтæ цауы ирон æвзаджы мивдисæджы здæхæнты тыххæй дæр. Иутæ зæгъынц, ирон æвзаджы мивдисæджы здæхæнтæ сты цыппар, иннæтæ та зæгъынц, мивдисæджы здæхæнтæ сты æртæ, зæгъгæ. Фæлæ рагон ирайнаг æвзæгты дæр мивдисæгæн уыдис цыппар здæхæны.

– Бадзырдон æмæ бæллиццаг здæхæнтæ сæ формæмæ æмæ сæ хъуыдымæ гæсгæ дæр баиугæнæн нæй, – дзуры дарддæр докладгæнæг, уыдон сты бынтондæр хицæнтæ. Зæгъæм, «исгуы мын куы схъомыл уаис» æмæ «цæй, ныр æвналон, – фæзæгъы халон». Цымæ ацы дыууæ формæйы: «куы схъомыл уаис» æмæ «æвналон» цæмæй æмхуызон сты? Ницæмæй. Уымæ гæсгæ, цыбырæй зæгъæм: бæллиццаг æмæ бадзырдон здæхæнтæн баиугæнæн нæй, æмæ уæд не 'взаджы ис мивдисæджы цыппар здæхæны!

Æмб. Хъуылаты Гала йæ доклады ирон æвзаджы дзырдуатон фонды æмæ ирон лексикæ ахуыр кæныны тыххæй бæлвырд бæрæггæнæнтæ архæсгæйæ, сбæрæг кодта ирон æвзаджы сæйраг дзырдуатон фонд. Ирон æвзаджы бындур у йæ сæйраг дзырдуатон фонд. Уый цæры сæдæгай азты. Уыцы рæстæг æвзаг рæзыдис химид закъонтæм гæсгæ.

Лæмæгъ докладтæ скодтой Ардасенты Хадзыбатыр æмæ

Кодзырты Тамарæ. Уыдон сæ сæйрагдæр хæс нæ сæххæст кодтой, нæ бацыдысты критикон æгъдауæй Марры ахуырадмæ, не сбæрæг кодтой хъæндзинæдтæ, не 'рлæууыдысты бæлвырд хъæугæ конкретон æрмæгыл.

Докладты фæдыл рапарахат сты пренитæ.

Фыццаг ныхасы бар райста пединституты ирон æвзаджы ахуыргæнæг Езеты Тамарæ. Уый загъта, зæгъгæ, ныронг Абайты Вассойы куыстытæм пединституты кастысты æнæкритикон цæстæнгасæй, нымад цыдысты студенттæ æмæ ахуыргæнджытæн тæккæ хуыздæр æмæ ахсджиагдæр æрмæгыл. Кафедраæ æвзаджы программæтæ арæзта уыцы куыстытæм гæсгæ.

Езеты Тамарæ, Кодзырты Тамарæйы доклад критикæ кæнынмæ хъавгæйæ, йæхæдæг сæмхæццæ кодта ирон æвзаджы истори ахуыр кæныны фарстатæ. Ирон æвзаджы фарстатæ ахуыр кæнгæйæ, дам, нын феххуыс кæндзæн æрмæст уырыссаг æвзаг, рагон ирайнаг æрзæгтæ ахуыр кæнын мах ныры рæстæджы ницæмæн хъæуы, зæгъгæ. Уый раст нæу, Езеты Тамарæ йæхæдæг нæ бамбæрста абарынадон-историон методы ахадындынад.

Профессор Туаты Оля раныхас кодта, пединституты ирон æвзаг æмæ литературæйы кафедрæйы кусджытæ ныронг практикон æгъдауæй ирон æвзаджы фарстатæ рацаразыныл хæрзгыццыл кæй бакуыстой, уый тыххæй. Кафедраæйы кусджытæй ирон æвзаджы исты бæлвырд фарстаты фæдыл мыхуыры нырма ничима загъта йæ фæндон. Сæ наукон куыстытæм критикон цæстæнгасæй нæ кастысты.

Туаты Оля дарддæр загъта, зæгъгæ, махæдæг сæ сæргъы, афтæмæй ирон æвзагзонджытæ Абайы-фырты куыстытæм критикон цæстæнгас нæ дардтам, æмæ нын æрхастой стыр зиан нæ 'взаг ахуыр кæныны хъуыддаджы.

– Ацы аз майы наукон-иртасæн институты Ардасенты Хадзыбатыр цы доклад скодта, уымæ ницы бафтаугæйæ, ныр дыккаг хатт байхъуыстам уыцы докладмæ, – загъта йæ раныхасы Ерихонов.

Мах зонæм, фарон, 1950 азы нæ бæстæйы стырæдæр партион организацитæй иу – партийы Ленинграды обком тынг критикæ кæй кодта Абайты Вассойы антимарксистон лингвистон куыстыты. Фæла партийы Ленинграды обкомы уынаффæ ницæмæ æрдаргæйæ, газет «Социалистическая Осетия» уымæй аст мæйы фæстæдæр ныммыхуыр кодта Абайы-фырты тыххæй æшпæлæн статья.

– Ирон æвзагахуырад раст æвæрд кæй нæ уыд, уымæ гæсгæ педагогон институт ирон скъолатæн уагъта теоретикон æмæ практикон æгъдауæй лæмæгъ цæттæгонд кадртæ, дзырдта – республикæйы рухсады министыр Хуыцъистаты Махарбег. – Бирæ зиан æрхаста Марры – Абайы-фырты ахуырад ирон скъолатæн. Морфологимæ æппындæр каст нæ цыдис. Ирон æвзагонджыты диссертацион куыстытæ практикон æгъдауæй махæн æппындæр ницы æххуыс кæнынц, ничи дзы пайда кæны, ничи сæ зоны. Хуыцъисты-фырт загъта, пединституты ирон æвзагахуыры программæтæм ногæй æркæсын кæй хъæуы, уый.

Доцент Гагкайты Хъазан йæ раныхасы лæмбынæг не ’рныхас кодта, амæй размæ цы гуымыры рæдыдтытæ æруагъта æвзагоннынады хъуыддаджы, уыдоны тыххæй.

Филологион наукæты кандидат Тлатты Зарæ йæ раныхасы загъта, Багаты Никъала раст кæй нæу, иварон хауæны æмæ мивдисæджы хуызты тыххæй Абайы-фырты ныхмæ кæй дзуры, уымæй. Фæлæ Тлатты Зарæ абоны онг дæр нæма æмбары, профессор Абайты Вассо ирон æвзаг яфетаг æвзæгтæм кæй хаста æмæ дзы иварон хауæн дæр уымæн аппарынмæ кæй хъавыдис, уый.

Прениты фæстæ кæронбæттæн ныхас ракодта æмб. Серебренников. Уый загъта, зæгъгæ, конференцийы ирон æвзагонджытæ архайдтой активонæй, критикæ æмæ дзы хикритикæ уыдис хорз парахатгонд. Ирон æвзагонджытæн сæ хæс у конференцийы амынддзинадтæм гæсгæ ирон æвзаджы æппæт фарстатæ дæр рацаразын, стæй профессор Абайты Вассойæн йæ рæдыдтытæ аиуварс кæнынæн баххуыс кæнын.

«Рæстдзинад», 1952, 3 январь

ИРОН
ПРОЗАЙЫ
АНТОЛОГИ

СЕЧЪЫНАТЫ ЛАДЕМЫР

(1921–1985)

Сечъынааты Дзæрæхы фырт Ладемыр (Владимир) райгуырдис 1921 азы 20 апрелы Алагиры. Ам каст фæцис астæуккаг स्कьола. Уыцы иу рæстæг райста шофыры дæсныйад.

1945 азы архайдта Японы ныхмæ хæстыты. Фæсхæст сыздæхт йæ райгуыраен Алагирмæ æмæ-иу куы кæм куыста, куы кæм. 10 азы дæргъы та уыд Алагиры автоскьолайы ахуыргæнæг.

Стæй йе ‘ргом сфæлдыстадон куыстмæ бынтондæр аздæхта. 1963 азы сси Литературон институты цур Уæлдæр литературон курсыты ахуырдау. Уый фæстæ куыста газет «Рæстдзинады», стæй та журнал «Мах дуджы» редакцийы.

Йæ фыстытæ мыхуыры арæхæй-арæхдæр цыдысты, чиныг-кæсджытæ йæ фылдæр зыдтой юморист æмæ сатирикæй. Уæдмæ йæм фæзынд роман, уацаутæ, радзырдтæ, очерктæ, сывæллæттæн фыст чингуытæ.

Фæстагдæр хатт йæ уацмысты æмбырдгонд рацыд 1986 азы «Дыккаг ном» зæгъгæ, ахæм сæргондимæ.

Афон у, бæргæ, йæ хæрзхæддæр уацмыстæ йын ног чиныгæй рауадзынæн...

Ладемыр йæ цардæй ахицæн 1985 азы 1 апрелы.

ПОЕЗД АНКЪУЫСЫД

Радзырд

Дыууæ уынджы кæрæдзийы сæрты ахизынмæ хъавыдысты æмæ сын нæ бантыст – хизгæ-хизын фæдихтæ сты. Раст сæ иу иннаы кæм ацъыкк ласта, уым цыппар тигъы февзæрд. Уыцы æмхуызæттæ, ницы хъауджыдæрдзинад сæм ис. Æрмæстдæр сæ иумæ æввахс хæрдмæ бæрзонд фæцыд гæдыбæлас. Æлвæстастæу чындзы лæудæй лæууы. Сыхы цæрджытæ йæ бирæ уарзынц. Хъæуы фидауц, сæ хъахъхъæнæг æй хонынц. Æвæццæгæн,

бæрзонд, ставд-зæнг, цонгджын æмæ хихджын кæй у, уымæ гæсгæ.

Йе скъуыдтæ зæнджы фарсмæ фæрæтæй амад фæйнæджытæй конд бандоныл йæхи æруадзын чи сахуыр, уыдоны æндæр ранмæ сæ къах нæ хæссы, æмæ цыфæндыйæ дæр сæхи уырдаæм байсынц.

«Дæ тъæнгтæ фæкал, ды ма дæ хус мит згъалын куы ныу-уадзай», – æлгъитын æй райдайынц адæм, хæрдмæ æнæуынон дзагъултæ кæнгæйæ.

Уæртæ та ныр дæр цалдæрæй бадынц гæдыйы бын (гæды йæ хонынц йæ уарзæттæ). Кæд сæ, мыййаг, иуæн дæр æфсин нæй, уæддæр сæ лæппуæгтæ йеддæмæ æндæр номæй не схондзынæ. Фæскуыст сæ улæфт уадзынц, магусатæ сты, æви къамтæй хъæзджытæ, уымæн хуыцау дæсны, фæлæ бадгæ тынг æнæмæтæй кæнынц. Уымæй дæр, æвæццæгæн, рагæй. Пакъуыйæ нал зынынц, раст цыма дысон æнæцъар хуыссæнты æддзауматæ хуыссыдысты. Сæ рæзты иутæ, иннæтæ æрбацæуынц хуынтимæ. Кæдæм сæ хæссой? Чындзхаст, чызгæрвыстмæ хонæг куына фæзынд сыхбæстæйы. Фæндыры цагъд, къæрццæмдзæгъд, зарын куы никуыцæй хъуысы. Лæппуæгтæ кæрæдзи афæрстытæ кодтой, æмæ сæ иу дæр «махмæ ницы хабар уыдис», иннæ дæр.

Сылгоймæгтæ хуынтæ кæдæм хæссынц, уый базонын та куына фæндыдаид, бæласы бын абадынмæ кæй æвдæлдис, уыдоны! «Хæсты фæстæ æфсады фæдсгарæг куы уыдтæ, Арчил, мачи дæ уа! Бавдæл ма, æмæ сбæрæг кæн, уыцы фæлхас кæдæм лухынц, уый. Æрмæст дæхицæй бæласы бумбулитæ æрцæгъд», – сæ иу æмбалмæ бауырдыг сты.

Арчилæн йæ цæстытыл уайынц.. уайынц, зæгъгæ, сæрбихъуырайттæгæнгæ кæрæдзи ивынц алыхуызон нывтæ. Йæ хæйрæджыхай йæ, базырджын æфсургъыл бадгæйæ, йæ фæсарц авæрдта, арвæн æй йæ тæккæ бынмæ систа. Цавæрдæр лакъонхуыз, бæзджын мигъы æхсæнты йæ ахаста, стæй та зæххыл февзæрд, хур æм цыппар цæстæй æркаст. Йæхи цæстытæ та – циндзинадмæ здæхт.

Хистæртæ, æвзæрстлæгæй, сарайы бадынц. Кæмæн сæ йæ цæсгом, артмæ дарды хуызæн, – ныссырх, чи та сæ цыма цъитийы скъуыдæй ист уыдис, уыйау ныффæлурс.

Карты дыууæ рæнхъæй дæргъæй-дæргъмæ фынгтæ æвæрд. Уыдоны уалхъус нæлгоймæгтæн сæ лæппындæртæ сидынц

кæрæдзимæ. Уырдыгыстджытæй Арчылы фыццагдæр чи ауыдта, уый æд цайдан йæ размæ рауад. Хъыпп, сыпп скæнын дæр æй нæ бауагъта, афтæмæй йын æмбæлæггаг йæ дзыхыл сдардта. Марадз зæгъай, кæд фынгтæм куымдта, цалынмæ бадджытæй иу чидæр афтæ нæ радзырдта: «Уырдыгыстæг, радт ма уазæгæн фыстæг! Бакæсæд ма йæ лыстæг, æмæ базона, куыд фехсының стæг! Бæх найгæ дæр, зæгъ, никуы федтай, æфсымæр, æви æгъдау цы домы, уый цæуылнæ кæныс? Иугæр дæ цæсгом æрбатардтай, уæд дын цы зæгъынц, уымæ хъус. Æви ардæм дæ хуыз исынма æрбацыдтæ?» Арчил дæр æй уыцы хуызы бамбæрста æмæ рамæсты. Фæстæмæ фæзылдаид, фæлæ уыцы ныхæсты хицауы фыдæнæн комкоммæ бацыд æмæ йын кæдæм ацамыдтой, уым æрбадт.

Уыдæттæ кæддæр уыдысты. Зæрдыл лæууынц, фæлæ сæнттæй улдай цы сты?

– Мæ бар ма сæ бауадзут уæдæ! – йæхи фæлæг кодта Арчил, йæ цæстæнгас дæр сæм нæ фездæхта, афтæмæй. – Шыпъионыиу йæ дыууæ хъусæй куы ‘рцахстон, уæд мын, хуынтæ кæдæм хæссынц, уый базонын цас диссаджы хъуыддаг у?

– «Йа ма, йа!» – йæ фæстæ ма сдзырдтой.

Æрдæбоны дыууæ чызгæн сæ фæдыл гурай-гурмæ цæуы. Чызджытæ сæ хуынтимæ иу тигъыл базылдысты, иннæуыл. «Дæ мад, дæ фыдыстæн, фистæгæй сæ горæтмæ хæссынц? – Хинымæр дзуры Арчил. – Æмæ, Хуыцауыстæн, уырдаг дæр сæ фæдыл цæудзынæн». Фæлæ чызджытæ скъолайы кæртмæ куы бахызтысты, уæд дзыхълауд фæкодта æмæ дзыххæлиуæй баззад. Уый та цавæр хуынты хаст у скъоламæ? Искуыма уый æрцыдис?! Арчил искæй афæрсид, фæлæ дуармæ цъиуызмæлæг дæр нæй. Чи æрбацауы, уый йæ цыд дæр нæ фехалы, афтæмæй мидæмæ фæраст ваййы. Искæй сæ æруром æмæ йæ фæрсынтæ райдай, уæд уый та аив нæу. Хæрзаг ма зæгъа: «Куы хъуыдаис, уæд дæм арвыстаиккой æмæ йæ зыдтаис, цæй фæдыл хуынтæ хæссынц, уый...»

Скъоладзаутæ алы хъæзтытæй хъазынц хъазæн фæзы. Хъуысынц сæ хъæлдзæг ныхæстæ, хъæрай худт. Кæддæры фæдысгарæг хинымæр куыд скарста, уымæ гæсгæ уыдонмæ йæхи куы байстаид, ууыл дæр не сразы. Йæ къух ауыгъта æмæ, æнабартыгомау, фæстæмæ раздæхт. Бæлвырд хабар кæй нæ хаста, уымæй мæнæ-мæнæ разы нæ уыдис, фæлæ иу тигъ йæ фæстæ

куы фæуагъта, уæд æм цæхгæр хъуыды фæвзæрдис: «Цæй, ныр цæуылты хъуыды кæнын? Хуынтæ кæдæм хæссынц, уый базоннын мын бахæс кодтой æмæ йæ базыдтон...»

Æмæ йын уæвгæ дæр загътой æргомай, комкоммæ:

– Гъы, цы басгæрстай, фæдсгарæт?! – Æххæст нæма бахæцца, афтæ йæ афарстой йе ‘мбæлттæ. Сæ уæлхъус куы æрлæууыд, уæд та уым дæр йæ къух ауыгъта. Æнæуи дæр æй арæх ауигъы, искæимæ истæуыл куы фæдзуры, уæд. Æвæццагæн, уыцы ахуырыл сабийæ фæхæст.

– Хæдзармæ сæ нæ хæссынц. – Æрæджиаугомау дзуапп радта. Уый дæр ахæм ныхасы уагæй, цыма амæй егъаудæр хъуыддаг ма ныууадз, уым фæхæрд ис.

Чидæр ныппырыкк кодта, стæй афарста:

– Ау, уæдæ сæ хасбахъы бынмæ, кæнæ мусонгмæ хæссынц?!

Арчил дæр иннæтимæ бахудт.

– Иууылдæр скьоламæ ивылынц... Сымахæн нæ зонин, фæлæ æз уырдам хуынтæ хæсгæ нукуы фæдтон.

Æмхуызонæй дæр фемæхстысты. Алчидæр сæ йæ хъуыды дзуры:

– Æвæццагæн дзы камæндæр чындзæхсæв сарæзтой.

Иннæ цыргъдæрæй зæгъынын бацархайдта:

– Хатуйы фырт Сеппа дзы директорæй кусы æмæ йæ, æвæццагæн, моймæ æрвитынц.

Худæгæй бакъæцæлтæ сты. Арчил æнæ афарсгæ нæ фæлæууыд:

– Нæлгоймаг куы у, уæд æй моймæ куыд æрвитынц?

– Мидæгмоймæ, хъæлаби! Æнæхæрд ахстон та ссардта æмæ цæттæ бынтæм йæ сæрæй бакувдзæн... Æмæ дын уæдæ йæхæдæг скæндзæн хæдзар?! Хъуыран Четаппыстæн, капекк схардз кæныннæ бæсты, дам, Хъязыбеджы хохы цъупмæ сыдзымыдзы сбырдзæн.

– Æ, йæ бындар фæуа, æмæ, дам, нуазгæ дæр куынæ кæны!

– Чи?! Уæллæй, искæй хардзæй фæтæген дæр бануаздзæн, æмæ кæрзгæ нæ, фæлæ йæ цæст дæр нæ фæныкъулдзæн. Йæхи æхцатæ та цъындайы хъусы нæмы.

Цалынмæ иууылдæр сæ зæгъинагтæ загътой, уæдмæ Мамеджы дзыхæй иу сыпп дæр нæ сирвæзт. Æнæуи дæр дзураг нæу, фæлæ ныр та барæй йæхи ныхъхъус кодта. Бæгуыдæр зыдта, хуынтæ скьоламæ кæй хæссынц, уый. Æрдабон Арчилы арвитын нæ бахъуыдаид, Мамег исты куы сдзырдтаид, уæд. Фæлæ

цæмæн? «Дæ дзыхыл хæц æмæ физонæг хæрай», зæгъгæ, дзæгъæлы фæдзурынц? Исты куы срадыдаид, уæд æй, слестгæнагау, фæрсынтæ райдыдтаиккой: æмæ йæ цæмæй зонис, чи дын æй загъта, кæд дын дзырдта, чи ма уæм хъуыста? Уыдæттæ куы æргом кæнид, уæд семæ нæ бадид. Знон ын Динæ лæгъзтæтæ кæнынæй куы сфæлмæцыд...

– Астæуккаг скъола каст кæй фæдæ, уый тыххæй дын арфæ кæнын, Динæ! – Мамег йæ уарзаны къух йæ армытæпæнты æхсæн бакодта, йæ цæстытæм ын кæсы, мидбылты худгæйæ. Йæ дзыппыты хицæнтæй æвæрд уыдысты дыууæ тæнæг цъындайы, зынаргъ духийы авг æмæ фындзы кæлмæрзæн. Атухын сæ хъæудзæн, уый рагацау æмбæрста æмæ газет дæр рахаста йемæ. Ныр æй систа æмæ дзы йæ лæвæрттæ биноныг батыхта. – Ницы сты... Æрмæстдæр ном ссарыны тыххæй. Дæ хорзæххæй, хъаст-иу ма ракæн...

– Цæй, ныр цæмæн хъуыдысты уыцы хæрдзтæ? Стыр хъуыддаджы, мыййаг, куынæ фесгуыхтæн... Дæс къласы каст фæдæн, æндæр ма цы?.. – Зæрдиагæй загъта чызг æмæ ныфсæрмы.

– Æмæ уæдæ, æппындæр ахуыргонддзинад чи нæ райсы, уыдон фесгуыхынц, Динæ? – Мидбылхудт нæ сысы Мамеджы былтыл. – Дæ фыд Уырысбимæ йæ заманы ахæм ахуыргонддзинад куы уыдаид, уæд йæ ном ноджы дарддæртыл айхъуыстаид... Рухсаг уæд...

Дыууæйæ дæр фенкъардхуыз сты. Мамег хинымæр йæхи æфхæрдта: «Гъеныр ын йæ фыды кой цæмæн скодтон? Куы йæ зонын, зæрдæниз ын ваййы, уый...» Дзæгъæл хуымæтæджы не ‘фхæрдта йæхи: Динæйæн йæ цæстытæ доны разылдысты. Хъæбул æмæ фыд кæрæдзи фæуарзынц, фæлæ уыдонæй иу иннауыл куыд æнувыд уыдис, афтæ дзы никуыма фенд. Фыццаг зæнæг, фыццаг саби æмæ бинонты кæстæр цæмæдæр гæсгæ ныййæрджытæн адджындæр ваййынц. Цæмæн, зæгъгæ, уæд дзуапп раттынц: «Мæгъа, куыддæр зæрдæмæ хæстæгдæр сты». Иуæй-иу нæлгоймаг, уæдæ мын æй иунæг кадджын хуыцау лæппу куы фæкæнид, зæгъгæ, æмгъуыдæй раздæр фæзаронддæр ваййы æнхъæлмæ кæсынæй. Уырысбийæн уый йæ хъуыдыйы дæр никуы æрцыд. Сывæллон æнæ сахъатæй райгуырæд æмæ йæ ныййæраг дзæбæх уæд, æндæр хорздзинад æй ницы хъуыд.

Йæ амонд æй нæ фæсайдта: сывæллон райгуырæд, мад дæр фервæзт. Сыхы устытæй авдæнбæттæнмæ чи куыд цыд, афтæ

йыл дистæ кодтой: «Ту, ту, ту, цæстæй дын хай ма уæд!.. Удыгагайы хуызæн чызг. Цы дыууæ хъоппæг цæсты йын ис!.. Цæрæд, цæрæд... Æнæнизæй схъомыл уæд...»

Гъе, фæлæ адæмы бæллицæй æххæст хайджын нæ фæци Уырысбийы хъæбул. Динайыл æртæ азы куы рацыд, уæд хæбузæй æрбарынчын. Тыххæйты ма фервæзт, мæгуыр. Фервæзын æнхæл ын ничиуал уыдис æмæ йын рагацау мæрддзæгтæ бахуыдтой. Йæ уавæр дыууæйыл уыдис æмæ фервæзт, фæлæ йыл низ цæргæбонтæм йæ дзæмбыты фæд ныууагъта: йæ тыппыр рæсугъд цæсгом ныххæнкъуытæ. Æмæ йын ныр æнæзонгæ адæймаг йе ставд, даргъ дзыккутæм куы бакæсы, уæд хинымæр, кæнæ искæмæн æнæ зæгъгæ нæ фæвæййы: «Цы æвгъау ын сты»...

Æмæ цы бакæна? Йæ цæсгомæй йын уыцы æнæбайрайгæйы фæдтæ чи сисид, уымæн удæгасæй цыртдзæвæн сæварын кæнид сыгъдæг сызгъæринай. Зарджытæ йыл скæнид æмæ сæ æхсæвæйбонæй зарид фæндыримæ. Зæдмæ куæгау ын куывдтæ кæнид. Фæлæ кæм ис ахæм хъару, кæй бон у уый?..

Гъемæ чызг хæрз æрыгонæй йæхимæ хъусыныл фæцис. Уырысби йæ бамбæрста æмæ йæм дзырдта уæлдай лæгъздæрæй, рæвдауæнтæ йын æлхæдта. Хæстмæ куы цыд, æмæ йæ цæссыгтæ куы згъæлдта, уæд æй йæхицæй дарддæр ничи æмбæрста, цæуыл йæ зæрдæ суынгæг, уый. «Йæ мад дæр æй мæнæй къаддæр нæ уарзы, фæлæ æнæ мæн мæ чызг йæхиуыл куы сыстырзæрдæ уа, æмæ йæхицæн исты»... – дзырдта хинымæр. Гъе, ахæм хъуыдытимæ ацыд хæстмæ, фæлæ сæ фæстæмæ нал схаста...

– Цы бачындæуа... – Æрæджиаугомау æрхæндæгæй зæгъы чызг. – Айдагъ мах Уыппи куы фæмард уыдаид хæсты, уæд ма адæймаг исты дзурид, фæлæ дзы уый хуызæттæ бирæтæ бабын ис.

– Уый раст у, Дина, фæлæ уæддæр... – Мамег йæ хъуыды æххæстæй нæ загъта – фыды кой ныууадзын хъуыд. Фæлæ ма уæддæр æнæ зæгъгæ нæ фæцис: – Чи зоны, æгас у... Уæртæ нахи Афæхъотæ дæр гæххæтт райстой, уæ фырт Фыдыбæстæйы сæраппонд хъæбатырæй фæмард, зæгъгæ. Цырт ын ныссагътой, стыр хист ын скодтой. Ныр рацæй-рабон æмæ айфыццаг Амырыкæй йæ къамимæ писмо куы æрбарвитид...

– Уыппи нын æгас куы уайд æмæ... Афтæ йыл сахуыр дæн, æмæ мыл цыфæнды циндзинад куы æрцæуы, уæддæр мын цыдæр нæ фæфаг кæны. Цы бон ацыдис, уæдæй фæстæмæ мæ хур дæр

нал аңдавы... – Йә сахатмә әркаст. – Әгәр бирә ләууәм, әмә исчи афтә куы зәгъа...

– Зәгъинаг та нә чи цы зәгъинаг у, фәлә... Хорз...

– Цы худәг дә. – Әхсызгонәй бахудтис Дина. Әнгомәвәрд урс-урсид дәндәгтә йын. – Гъеныр кәд чынды гоппой нә дә, уәд райсом нә хъазтизәрмә цәуылнә комыс мемә?

Мамег ын йе уәхскыл йә армыгъәпән ләгъзәвәрдәй әруагъта, исдуг әм әдзынәгәй фәкаст, стәй афтә:

– Уадз мә...

– Гъемә дын әй кәд әз дәр иуахәмы бафидин... – Әнәсхуыст, әнәртхъирәнәй дзуапп радта чызг әмә сә хәдзәрмә фәраст.

Уыдәттә Арчылы цур загъд уыдысты. Гъы, әмә сә ныр йе ‘мбәлттән хъуамә рафәрсыгътаид? Къәу-къәугәнагәй йе сәфт куы уыны.

Изәрдалынгтән сә денджыз кәмдәр абухын райдыдта әмә мәнә-мәнә кәны дәрдыл акәлынмә. Хур куырмдзастәй хәхты фәсчъылдым нымбәхст әмә ма уырдыгәй ныгуылән арвы риумә сырх-сырхид тынтәй уафы диссаджы гауыз. Кәд йә цәст нал зынд, уәддәр йә зәрәхсид аңахуыр цәхәрәй әрттывтә йә ныттуләны сәрмә.

Зәрдамәдзәугә, фәлмән дымгәйә уәфы хуссар. Бәләстә йәм, хъәбысгәнагау, сә цәнгтә сарәзтой әмә стынг ис сә сыфтәрты кафт. Скъола дәр дзы аңә хъәстә нә баззадис. Йә тәккә егъаудәр къласы рудзгуытә йәм сәхи байтыгътой әмә куы бауылән кәны, уәд, цыма, адәм сой аныхъуырынц; риуты дзәгтә дзы суләфынц.

Хъазтизәр фәндыры цагъд, къәрцәмдзәгъд әмә кәфтытәй нә райдыдта. Чи йә арәзта, уыдонән кәд әфсинтә схонән ис, уәд сын кәй бон уыд сә уынаффә айвын? Уәлдайдәр тәккә къуырцәвәны. Мәнон хуыздәруайә цы хуынтә фәхастис, уыдонәй фынгтә әрцарәзтой. Амәй-ай хуыздәр хойраг, суартә, адджын дәттә дзыгуыртә әвәрдәй, стәй бирә аңдәр цыдәртә ноджыдәр... Уыдәттә уәлдай хуыздәр сфидыдтой дидинджытәй.

– Рәвдз стәм? – Афарста әфсинты хистәр. – Фәстиат нал. Адәм спортивон фәзы сты әмә сәм фәсидут. Директор әмә ахуыргәнджытәй хуынд чи у, уыдонән мәхәдәг зәгъдзынән. Еуә!

Директор ахуыргæнджытимæ куы æрбацаейцыд, уæд се ‘хсæн цы ныхæстæ рауадис, уый цу æмæ раиртас! Хъазаг у æмæ та, æвæццагæн, исты худæджы ныхас схаудис йæ дзыхæй. Бæгуыдæр афтæ уыдаид, æндæр æхсызгонæй нæ бакъæцæлтæ уыдаиккой худæгæй. Мидæмæ куы æрбахызтысты, уæддæр ма-иу дзы чидæртæ ныппыррыкк кодтой. Цалдæр чиныджы иумæ сырх бантæй баст, афтæмæй нымад лæвæртты ахуыргæнджытæ фæрсаджы тæрхæгыл æрцамадтой. Бæстытæй иуты фылдæр чингуытæ, иннæты – къаддæр. Лæвæрттæ нысангонд сты, æмæ дзы кæцы кæмæ æрхаудзæн, уый скъолайы директор Дауыт зæгъдзæн...

«Ныр нын ацы азы уалдзæг!..» – ныллæг, фæлæ зæрдæмæдзæугæ хъæлæсæй къæлидоры æддаг кæрон скъоладзаутæй чидæр систа «Ленины зарæг». Йæ хъырнджытæ дæр йæхицай цауддæр нæ разындысты. Ахуыргæнджытæ сæм цымыдисæй арыхъуыстой. Иу чидæр сæ бафиппайдта: «Уæллæй, маладецтæ сты! Хъус æмæ сæм хъус – афтæ дæсны зарынц. Айдагъ ныртæккæ нæ, фæлæ хихъæппæрисадон къорды архайгæйæ дæр»...

Лæппутæ æмæ чызджытæ кæрæдзи фæдыл мидæмæ хизын райдыдтой. Сæ хъæлдзæг худт æмæ ныхæстæ сæ разæй фесты. Каст чи фæцис, уыцы скъоладзаутæ хистæр æфсины фæндонмæ гæсгæ хъуамæ æмхæццæйæ æрбадтаиккой фынгты уæлхъус, фæлæ афтæ нæ рауад. Сæхицæн рагацау хъуыдыгонд уыд, æмæ иуырдыгæй лæппутæ æрбадтысты, сæ ныхмæ та чызджытæ. Марадз æмæ йæ раиртас, уарзæттæ кæрæдзи комкоммæ бадт фесты, æви нæ, уый. Афтæ кæй бакодтой, уый нæдæр Дауытæн, нæдæр ахуыргæнджытæн æрцыдис сæ хъуыдыйы.

Директор сыстадис. Иууылдæр фæхъус сты. Фынгтæн сæ кæронмæ ‘ввахс чи бадтис, уыдонæй чидæртæ сæ къубæлттæ тыхивæзт кодтой хæрдмæ – хорз сæм нæ зынд Дауыт. Уæвгæ дæр куыд зындаид: хуыцауæй арфæгонд нæ фæцис æмæ къуызыппайæ баззад. Æргом ныхасæй никуы никамæн срадыд, фæлæ хинымæр арæх фæзæгъы: «Тæхуды, иу хатт уæддæр искæмæ æркæс уæле бынмæ... Мæ къубал хæнкъæлы хуызæн сси алкæмæ хæрдмæ дзурынæй...» Ахæм хъуыдытæй æндæр исчи, æвæццагæн, йæхимæ арæх ныхъхъусид, фæлæ уый йæхиуыл бахуды æмæ ууыл ныххицæн веййы хъуыддаг. Сызгъæрин зæрдæйы хатт ын ис. Æмæ уæвгæ дæр уымæй амонджын разынд. Скъоладзаутæн сæ фыдуæгтимæ куы фæдзуры, уæд йæхи

тызмагæй æвдисыныл фæархайы, йæ мидбылхудт æргом фæзыны, афтæмæй. Чи зоны сæм тынгдæр уымæн бахъарынц йæ ныхæстæ, уымæн æй уарзынц.

– Æмбæлттæ! – райдыдта Дауыт. – Мах ацы ран æрæмбырд стæм, не скъола каст чи фæцис, уыдонимæ кæрæдзийæн салам зæгъыны тыххæй. Бирæ дзурагæй мæ нæ зонут, æмæ уын зæрдæбынæй арфæ кæнын, æнувыд æмæ æгъадуджынай кæй фæцахуыр кодтат, уый тыххæй.

Бæрæг изæр кæй номыл конд æрцыд, уыдонæй кæд директор сегасæй дæр феппæлыд, уæддæр фаззæтты хуызæн кæм уыдаиккой. Лæвæрттæ раттыны тыххæй сæ уый разма бон лыстæг сасирæй дзæгъæл хуымæтæджы нæ фæлорстой.

– Кæйдæр загъдау, зæрдæ балхæныны тыххæй, æндæр цас диссаджы рæвдауæнтæ сты, – дзырдта директор. – Бæргæ, куы амонид нæ арм, фæлæ нырма тыхстдзинадтæй нæма сцух стæм хæсты фæстæ... Æниу уын цы аргъæуттæ кæнын, уæхæдæг æй хорз куы зонут, уæд...

Дæрдтыл дзурыныл нæ ахæцыдис директор. Мыггæгтæ нымайын райдыдта:

– Галуциты Динæ!

Чызг нæ фестадис. Йе ‘мбæлтты æхсæн йæхи ныггуыбыр кодта. Сæ кæцыдæр ын йæ фарс басхуыста:

– Дæумæ куы дзурынц, уæд цы ныккуку дæ?

– Стæ-ма, мæн йеддæмæ дзы кæй ссардтаид, уый нæ уыд? – Уайсадæджы хуызæн æм сдзырдта Динæ. Ныссырх. Æвæццагæн, уыцы минут адæмы разма рацæуыны бæсты пиллонæй судзгæ артмæ багæпп кæныныл дæр сразы уыдаид.

Фæлæ йæ нæ ныууадздзысты, уый куы бамбæрста, уæд сæргуыбырæй рацыд.

– Дæ цæрæнбон бирæ, Динæ! – йæ къух ын райста Дауыт. – Уæзданæй, æнтыстджынай фæахуыр кодтай æмæ дын мæнæ дæ уарзон фыссæг Михаил Шолоховы роман «Тихий Дон». Дарддæр дæр уæлахизæй ацу ахуыры фæндагыл. Дæ бон у дохтыр, ахуыргæнæг, агроном, инженер суæвын!

– Бузныг. – Зыбыты иунæг ныхасæй раарфæ кодта Динæ, æмæ цалынмæ йе ‘мбæлттæ æмдзæгъд кодтой, уæдмæ та се ‘хсæн фæныгъуылд. Æнæзонгæ адаймаг æм фæрсырдыгæй йæ цæст куы фæдардтаид, уæд хинымæр æнæ зæгъгæ нæ фæуыдаид: «Йемæ давæггæгтæ бахаста, æви йæхи хуыснæджы хуызæн

цæмæн дары? Йæ туг æнæхъæнæй дæр йæ цæсгоммæ куы сивылд... Фæлæ дзы уыцы хъуыдытæ кæмæ февзæрдаиккой, ахæмæй ничи уыд. Ахуыргæнæгæй, ахуырдауæй ын йæ миниуæг хорз зыдтой: æфсæрмыгæнаг, макуы дзы раппæл хъæрæй, уæлдайдæр утæппæт адæмы æхсæн.

Абадты фæстæ фæндырæн йæ тæнтæ куы аивæзтой, хъазт куы стынг ис, уæд сæ сыхæгты чызгимæ æмбырдæй йæхи аивæй айста. Чи зоны, афæстиат ма уыдаид, фæлæ сæ хæдзармæ йæ зæрдæ ‘хсайдта: Гылойы нæфæразгæйæ ныууагъта. Хуыцау бахизæд, фæлæ мадыл исты æрцыд, зæгъгæ, уæд ын йæ цард ницыуал ад скæндзæн. Тынг ын тæрсын райдыдта. Кæс, æмæ та йæхи хуыссæнмæ ныхъывы. Цыма йе ‘уæнгты туджы æртахæн йæ кой, йæ хъæстæ дæр никуы уыдис, уыйау ныффæлурс вæййы. Хæринагмæ æнæуынонæй кæсын байдайы æмæ сфыдхуыз.

Динаæ куы æрбаздæхт, уæддæр та Гылойы тъахтиныл хуысгæйæ байæфта. Мад сæрдыгон хъæццулы бынæй йæ къух радардта æмæ чингуыты бастмæ амонь.

– Уыдон дын цы сты, чызг? – хъæрасастæй афарста.

Чызг бахудт.

– Мæнæ чингуытæ сты..

– Æмæ дæм æхцайы капекк куына уыд, уæд сæ цæмæй балхæдтай?

Динайæн лæваргонд сты, уый зæгъын æм куыддæр аив нæ кастис æмæ, чингуыты баст халгæйæ, ныхъхъус. Дзуапп куына лæвардта, уæд та мад нал фæлæууыд:

– Дæу куы фæрсын... Цы ныггоби дæ?

– Уæртæ мын сæ скъолайы радтой.

Ныййарæджы цæсгомæй мидбылхудт ферттывтæ. Æвæццæгæн дзы уыцы минут йæ рывт дæр æрбайрох.

– Сæ лæвар бирæ уæд, сæ лæвар. Адæймаджы зæрдæ балхæнынмæ уадиссæгтæ нæ хъæуы, æмæ сæм æгайтма æрхъуыдыдзинад разынд. – Чиныг йæ хъæбысы бакодта, йæ цæстæнгас цармæ сарæзта, афтæмæй сдзырдта мад.

* * *

Тынг æрæгмæ бафынæй Динаæ. Мад куы ницæмæй фæхъæрзы, уæд, йæхи загъдау, уайтæккæ дæр асæлы. Фæлæ йæ уыцы æхсæв хъуыдытæ байардтой æмæ ныхъхъæлдзæг. Марадз зæгъай, кæд

сæ фæцух уæвын фæрæзта. Хъазтизæры цыдæриддæр фæдта, уыдон йæ цæстытыл уадысты. Зарджыты ныхæстæ æмæ фæндыры зæлтæ йæ хъусты зæлланг кодтой.

Фæлæ уæддæр зæрдæ тынгдæр дзырдта Мамегимæ. Цæуылнæ сразы ис йемæ хъазтизæрмæ ацæуыныл? Кæд æй йæ сæрмæ не 'рхаста, мыййаг? Æмæ йæм уæд æппындæр дзургæ дæр ма кæнæд, æндæр ма дзы исты ис?.. «Мæ зæдыхай дæлæмæ æрхауæд, мæ цæсгомæн мын ахæм митæ бакæнын чи бауагъта. – Хинымæр дзырдта. – Мамегмæ сахъатдзинадæй ницы ис, хæрзконд, хæрзуынд æмæ йæ кæд не схæр кодта, уæддæр уымæн не сразы мемæ хъазтизæрмæ бацæуын. Дзыццайыстæн, æрмæстæр уымæн... Ницы... Уымæй пайда нæй – сайгæ кæны... куы мæ ракура, уæддæр нæ фæцæрдзыстæм. Хуыцау хорз, æмæ йын разыйы дзуапп нæ радтон. Иу мæхи хуызæн мæ кæд бацагурид... Кæд нæ, уæд нæ мой кæнын. Дæлæ фермæмæ бацæудзынæн æмæ хъугдуцæгæй кусдзынæн. Мамег дæлæмæ дæр, уæлæмæ дæр шофыр у æмæ уымæй цæмæй æгаддæр уыдзынæн?.. Цонгхъуаг, къабазхъуаг нæ дæн, уæдæ хъаруы тыххæй дæр никæмæ бахæлæг кæндзынæн... Иу æмгъуыд дæр нæ æмæ иннæ дæр – раст тæккæ райсом колхозы сæрдæрмæ курдиат бахæсдзынæн. Гъе, фæлæ Гылойæн та цы кæнон?.. Æвæгæсæгæй куыд уыдзæн? Уæвгæ мæлæты дард куына у фермæ. Æрбауайдзынæн-иу æм. Æрмæстдæр мемæ сразы уæд. Рагацау æй зонын, цы мын зæгъдзæн, уый: «Æмæ уыйадыл дæ ахуыр фæдæ? Кæд хъугдуцæгæй цæуыс, уæд ууыл уый бæрц дæр нæ хъуыд ахуыр. Нымайын æмæ къух ныффыссын куы базыдтай, уæд дæ райдайын хъуыд». Цæй, кæд ахæмæй ницы зæгъид»...

Æмæ æцæгæйдæр афтæ рауад – цæхгæр ныхасæй ницы скодта мад. Хуымæтæджы загъта: «Бæргæ, ахуыры фæндагыл ма куы ацыдаис, уæд иу исты дæсныдзинадыл ныххæцыдаис, фæлæ нæ, дæхи загъдау, чи дардзæн?..»

Уыдæттæ ныр дæр ма арæх æрымысы Динæ. Хинымæр бахуыды. Мады ныхæстыл нæ, фæлæ цалынмæ цæра, уæдмæ дзы цы хабар нæ ферох уыдзæн, ууыл. Бавдæлд, æмæ оцани бæх куыдæриддæр уа, афтæ йæхи ныхасыл ныффæрск ис. Колхозонтæн иумæйаг æмбырд уыдис æмæ уым адæм цы ныхæстæ кодтой, уыдонмæ исчи куы байхъуыстаид! Дзырдтой:

– Махæн, алчидæр уæ йæ зоны, æмбырдтæ куынна веййы. Нæ куысты фæдыл, алы хъуыддæгтыл фæдзурæм. Фæлæ нæ

абоны æмбырд чи у, нæ абоны, уый та у тынг кадджын æмбырд. Ахæмтæ нæм кæд арæх нæ вæййынц, уæддæр нын фыццаг хатты хъуыддаг нæу. Нысан ма кодтам, æвзæрстам ма депутаттæ. Уæхæдæг æй хъуыды кæнут, куыд лæмбынæгæй кастыстæм æмæ цы лыстæг сасирæй лорстам, уый. Гъемæ рæдигæ дæр уымæн никуы фæкодтам. Абон дæр та не ‘хсæнæй хицауадмæ минæвар æвзарæм. Æмæ уæдæ кæцы у, чи у, кæуыл баууæндæм, уыцы адæймаг? Мæ фарстæн мæхæдæг дзуапп дæр ратдзынæн – Галуциты Динæ! Нæ сылгоймæгты кусагдæр æмæ рæсугъддæр. Æз ыл, иу лæгæй, дыууæ къухæй хъæлæс кæнын...

– ...Сомы мæ, æвæццæгæн, нæ бакæнын кæндзыстут, мæнæ хорз адæм, фæлæ нæ мад Олгъайыстæн, Пуцийы-фырт мын мæ хъуыдытæ зæгъынмæ фæраздæр. – Далæ фæстиаугомау чи бадтис, уыдоны æхсæнæй сыстадис æмæ райдыдта фосы фермæйы хъомгæс. – Динайы тыххæй æппындæр ракъуыр-бакъуыртæ ницæмæн хъæуы. Уымæн æмæ, уæллæй, йæхицæй домбайдæр кусæг нæ фермæйы нæй. Сомы мæ нæ кæнын кæнут, фæлæ, Хуыцауыстæн, бирæ сылгоймæгтæ сæ сывæллæттæм дæр афтæ нæ кæсынц, уый хъуццытæм куыд зилы æмæ куыд арæхсы! Æз дæр сæм, кæйдæр загъдау, мæ цæст дарын – уæдæ ма цы гæс дæн, фæлæ уый сæ праферсыл у. Мæ зардæ мæм афтæ дзуры, æмæ йæ дуцгæ хъуццытæ тъурæ куы хæриккой, уæд ма сын ахæм холлаг дæр дарид. Уымæй цы зæгъынмæ хъавын? Уымæй уый зæгъынмæ хъавын, æмæ йæ игæрæй зæхх мæрзы, зæгъгæ, камæй феппæлынц, ахæм хъугдуцæг у. Уæллæй, уымæн йæ ном канд нæ республикæйы нæ, фæлæ хъуамæ æппæт бæстæ дæр зона. Нæхирдыгон хуымæтæджы хъуццытæй чи кæд æрдыгъта уый бæрц æхсыр? Уартæ хицауæй, дохтырæй, нымайæгæй иууылдæр ам бадынц æмæ зæгъæнт. Уæдæ удыхъæдæй дæр ахæм у, æмæ йæ адæймаг хуыздæр куыд зæгъа, уымæ нæ арæхсы. Сызгъæрин сылгоймаг! Йæхи цæсгом равдисыныл нæ архайы, фæлæ иумæйаг, фермæйы æнтыстдзинадыл. Уый та куысты мидæг ахъаззагдæр схæцæн у... Цыбыр дзырдæй, хицауадæй нын бар лæвард ис нæхицæй минæвар равзарын, æмæ ахæм хъуыддагмæ хуыздæр чи сарæхсдзæн, аккагдæр чи разындзæн не ‘хсæн, уый у Галуциты Динæ! Ракъуыр-бакъуыртæ дзы ницæмæн хъæуы. Динайы!..

Уыцы ныхæстæ правленийы уæнгтæй Динайæн чидæр радзырдта. Ныхæстæ сусæг кæм кæнынц... Хъуыды йæ байардта:

«рæсугъддæр». Цæмæн афтæ загътой? Æвæццагæн мыл худгæ кæнынц, ома: уыцы гæлхæрдæй хуыздæр не ссардтат æнæхъæн колхозы... Æниу мæ цы сныхасаг кодтой утæппæт адæмы æхсæн?.. Хуыцауæй арфæгонд нæ фæдæн æмæ мæ мæ магуырыл уадзæнт... Мæскуыйы дæр ма мæ нæ фелхыскъ кодтой мæ хæнкъуыты тыххæй... Куынна сын сразы уыдзынæн...»

Хадзыбатыры партион организаци æууæнкджын адæймагæй снысан кодта. Æвзарджыты æмбырды уый хъуамæ радзура номдзыд хъугдуцæджы тыххæй. Бæрнон хæсмæ цы цæстæй кæсын æмбæлы, уый та дын Хадзыбатырæн амонын хъуыд. Мойгæнæг чызгæн разкъæрттæ хуыйынмæ куыд февналынц, уый дæр афтæ бафæлдæхта йæ дысæлгътæ. Фосы фермæйы хыгъдхæссæгæй куыста æмæ Динæ цавæр Динæ у, уый дæр ын никæй амонын хъуыд. Гъе æрмæст ма йæм иу-цалдæр фарстайы уыд æмæ уыдонæн дзуаппытæ райсыны тыххæй иу нзæр, фæскуыст, Динæмæ æрхатыд:

– Дæ хорзæхæй, Динæ, цæмæйдарты дæ афæрсинаг дæн æмæ цыфæнды зынай дæр чысыл афæстиат у... ССР Цæдисы депутаттæм дæ кандидатай снысан кодтой, уый бæгуыдæр зонис... Гъеныр мæн та дæуæн æууæнкджын адæймагæй... Дзыбыки! – Хыгъдхæссæг æхсæвгæсмæ ахъæр кодта гом рудзынгæй. – Нæлгоймагимæ иунæгæй афæстиат уæвын та æфсæрмы кæндзынæ, уый рагацау зонын...

Дзыбыки æвæстиатæй æрбацыд.

– Мæнæ дын уый та Дзыбыки, Хадзыбатыр. – Зæгъы æхсæвгæс, йæ бæрз лæдзæг къуымы æрцаразгæйæ. Æрбад зæгъын ын нæ бахъуыд. Йæхæдæг ссардта æрбадæн æмæ йæ хуыст лулæйыл бандзæрста.

Хадзыбатыр фыццаг æхсæвгæсмæ фездæхт, стæй та Динæмæ:

– Чысыл афæстиат у, Дзыбыки, æмæ нæм æрмæстдæр хъусгæ кæн... Динæ, кæцы аз райгуырдтæ (мæй, бон куы уа, уæд ноджы хуыздæр), ахуырмæ кæд бацыдтæ, куыдæй хъомыл кодтай...

– Хадзыбатыр, мацæмæй мæ фæрс... – Хыгъдхæссæджы ныхас фескъуыдта Динæ, æмæ лæппулæджы дзых хæлиуæй аздад.

– Уый та куыд? – Афарста.

– Дæу фыдæнæн нæ, фæлæ уыдæттæ ницæмæн хъæуынц.

– Ау, куыд ницæмæн хъæуынц? Уæдæ адæмæн цы радзурдзынæн?

Динæ сæргуыбырæй ныхъхъус, стъолæмбæрзæны хаутæ

уырзтæй сгары. Хадзыбатыр æм бирæ фенхæлмæ каст, стæй фестад æмæ уаты дæргъ сабыр санчъехтæй цалдæр хатты дыууæрдæм абарста. Чызг куы ницы дзуапп лæвæрдта, уæд та йæ ногæй фæцагайдта:

– Фæрсын дæ, æмæ мын исты уæддæр зæгъ. Мæнæй дæр дзуапп агурдзысты, хæс мыл чи сæвæрдта, уыдон.

– Кæй æвзарой, уый тыххæй истытæ дзурдзынæ... – Йæ сæрыл уæлæмæ дæр не ‘схæцыд, афтæмæй дзуапп радта Динæ. – Æз уый аккаг нæ дæн æмæ мæ ныууадзут...

– Мæнæ кинотæ! – Йæ армыгъæпæнтæ кæрæдзиуыл æрцафта Хадзыбатыр æмæ сæ къæрцц фæцыд. – Депутаты аккаг, дам, нæ дæн! Æмæ уæдæ Фатъи у?!.. Хъуджы фæдджытыл хæцгæйæ чи ныффынæй ваййы, уый?!

– Æццæй нæ!.. – йæ ныхас баппæрста æхсæвгæс.

Чызг æм æваст фæрсырдæм фæкаст æмæ кæд дзургæ ницы скодта, уæддæр йæ хъуыды бæрæг уыд: «Цæй, дæуæй дæр ма мæ гъеуый хъуыд... Агуывзæ сыкъайæ куынæуал иртасыс, уæд дæ дзыхыл цæуылнæ хæцыс?» Стæй æваст фестад.

– Гыло нын нæфæразгæ у æмæ мæм афонмæ æнхæлмæ кæсы... Цæуын, Хадзыбатыр... Дæ зæрдæ мыл ма фæхудæд. Хæрзизæртæ раут. – Рацæйцæугæйæ ма сдзырдта Динæ. Хыгъдхæссæг æмæ æхсæвгæс йæ фæдыл кæстгæйæ базадысты.

– Гъы, хуыцауы диссаг дæм нæ кæсы! – зæгъы Хадзыбатыр, йæхимæ хъусгæйæ.

Дзыбыки, æнæ исты сдзургæйæ йæ лæдзæгмæ бацыд, æрхæцыд ыл æмæ ацæуынмæ фæрæвдз. Цæмæн мæм фæдзырдтай, зæгъгæ, дæр нал хъавыд бафæрсынмæ. Фæлæ сæры магъз зæрдæйы цыдæр æнæуынгæ цыргъæй куы æррæхойы, уæд адæймаджы уыдæттæм нал февдæлы. Æрлæууыд, Хадзыбатырмæ разылд, æмæ хъуыддагхуызæй райдыдта:

– Хадзыбатыр, ды ма лæппу уыдтæ æмæ уыдæттæн цы зондзынæ, фæлæ а-Динайæн йæ фыдимæ лымæнæй цардыстæм. Хуыцау æмæ дын зæххæй ард хæрын, уыцы нæлгоймагæй сæрæндæр гуыр, дзуаппджындæр æмæ хæдæфсармдæр бирæ нæ райгуыр, нæ хъæуы. Æз куы зæгъын, Уырысби мæнæй дзæвгар кæстæр уыдис, уæддæр мæ йе ‘мгар хуыдта... Уæллæй, йæ цæстытæ бынтондæр бацъынд кæнынæн æвгъау уыдысты! Гъемæ дын уыдæттæ цæй тыххæй дзурын, æххæст ма дын уый зæгъон (куыйты рæйын цæуы æмæ дзæгъæл хуымæтæджы нæ

райынц – акасын ма хъауы. Уыдоны удагасæй тæссаг ницæмæй у, фæлæ уæддæр...). Уырысбийы кой мæм ис... Цæвиттон, уый ацы чызгыл куыд æнувыд уыдис, афтæ дзы, ацы зæронд бадæн, никуыма фæдтон. Йæ хъæбул, йæ чызг низæфхæрд цы у, уый куы бамбæрста, уæд, дам, иу бонæй иннæ бон тынгдæр йæхима хъусыныл фæцис. Æууæндыд мыл æмæ мын-иу уыцы хабæрттæ йæхæдæг дзырдта Уырысби...

– Уыдæттæ мын цæй фæдыл дзурыс?.. – Йæ ныхас фæтгыста Хадзыбатыр.

– Æз дæр дын уый дзуринаг дæн, уый! Зæрондæн йæ фындз асæрф æмæ йæ зондæй афæрс, зæгъгæ, никуы фехъуыстай? Мæнæн, уæллагæй бузныг, сæрфинаг нæма у, фæлæ ма мæнмæ хъусгæ кæн. «Уый аккаг нæ дæн» цæмæн сдзырдта, уый бамбæрстай? Нæ бамбæрстай... Уæдæ дын æй зæронд лæппу Мæскуыйы рæстæгмæ гæстæ тынг дзæбæх зæгъдзæн: Мæскуымæ йæ нымад адæмты размæ цæуын хъæудзæн æмæ йæ цæсгоммы хуыз ахæм кæй у, уымæй æфсæрмы кæны...

Цыдæр хъæртæ æрбайхъуыст æмæ æхсæвгæс фæддæдуар. Хадзыбатыр ныр та уый фæстæ баззад дзагъырай. Стæй хъуыдытыл фæци: кæдæмыты уыны! Йæ цæсгоммы хуыз, дам, ахæм кæй у, уымæй æфсæрмы кæны – хæнкъуытæ. Гъе, уый дын зæронд! Бæгуыдæр афтæ уыдзæн. Фæлæ, мæнæ диссаг, уыцы хъуыды ма сæрмæ цæуылнæ æрцыд?.. Уæвгæ, Дзыбыки дæр сих, мыййаг, куынæ у... Дæрдтыл фæдзырдта, фæлæ йæ ныхæстæ æцæгдзинадмæ æввахс дæр кæд нæ лæууынц, уæд та? Афтæ-уфтæты бæсты цæуон æмæ комкоммæ партион организацийы секретарьмæ бауайон. Йæ куысты йæ кæд нал байафон, уæд йæ хæдзармæ. Æфсæрмыйагæй дзы цы ис?.. Хъуыддаг афойнадыл куынæ бамбарын кæнон, уæд мæхæдæг дзырдаг фæуыдзынæн...

Хадзыбатырæн секретары хæдзармæ цæугæ æрцыд. Кæдæй-уæдæй ахæм афон сæхимæ разынд: никуы йæ равдæлд – кæм иу хъуыддаг, кæм æй иннæ куыст æрцахсы. Афойнадыл кæй фæзынд йæ бинонты æхсæн, бæгуыдæр уымæн хъæлдзæгхуыз уыд йе ‘фсин Лидæ. Хадзыбатыр дуар куы бахоста, уæд уымæ дæр æфсин ракаст.

– Де ‘зæр хорз, Лидæ!

– Æгас цæуай, Хадзыбатыр! Мидæмæ!

– Алыкка ма бæргæ хъуыдис, кæд уæхимæ ис, уæд...

– Нæхимæ ис, рахиз мидæмæ. Уæртæ къулыл цы зылын хахх акодтон, уымæ уæддæр бакæс – иу хатт афойнадыл æрбацыд. – Лидæ Хадзыбатыры дысыл фæхæцыд æмæ йæ йæхи разæй агъуыстмæ бахизын кодта.

– Æгас цауай, уæйыг! – Къух нæ радта, афтæмæй зæгъы Алыкка – бонæй ма йæ федта. – Æрбад ма.

– Уе ‘зæр хорз уæд... Хæрзаг зæгъут, ацафон æй цы Хуыцау æрбахаста. – Сабийы фæйнæфарс диваныл æрбадтысты. Æфсин æхсæвæр цæттæ кæныныл архайы. – Хонæг нæ дæн, уый рагацау зæгъын... Мæ хъастимæ дæм æрбауадтæн.

Алыкка дæр æмæ æфсин дæр æм дис цæстæнгастæ фездæхтой.

– Гъы, дæ хорзæхæй. Цы у? – фæцырд æм Алыкка. Даргъомау фындзы бынмæ йæ рихитæ адаудта. Бæлвырддæр байхъуыны тыххæй бæстондæр æрбадт.

Хадзыбатыр раздæр ахудт, стæй йæ цæсгоммы хуыз фендæр æмæ райдыдта:

– Худæг дæр куыннæ смидæг уа адæймагмæ!.. Динайы цæмæйдæрты афæрсынмæ хъавыдтæн, æмæ мын иу фарстайæн дæр дзуапп нæ радта. Депутаттæм, дам, ма кандидатай снысан кодтат, фæлæ æз уый аккаг нæ дæн... Уыйадыл сыстад, хæрзизæртæ нын загъта æмæ рафардæг. Гъеныр уæм уый стыр диссаг нæ кæсы! Искуыдæр ма афтæ фендис?..

Лидæ лæмбынæг байхъуыста æмæ фырдисæй цолпы йæ къухтæй æрхауд. Нæма йæ систа, афтæмæй дзуры:

– Хуыцауы фыдæх ма уæд, уæртæ лæг, кæд ницы срадыдтæн, уæддæр æй æз уайтæккæ дæр зыдтон, афтæ кæй зæгъдзæн, уый. Цалынмæ нæ банафон, уæдмæ ма сын сæ хæдзармæ бауайут æмæ йæ мад Гылоимæ дæр адзурут. Уе ‘рбацыдмæ æхсæвæр цæттæ уыдзæн.

– Æндæр гæнæн дæр нæй. – Алыкка фестад æмæ дзуры, йæхи рæвдзытæ кæнгæйæ. – Уæллæй, йæ ныхасæн, æцæг, фидар хицау куы разына, уæд адæмæй фæкхæмдзæстыг уыдзыстæм. Зæгъдзысты: ау, мах æй куы снысан кодтам, уæд уый та куыд?..

Алыкка æмæ Хадзыбатыр Гылойы байæфтой йæ къухтæ йæ дæлармтты даргæйæ, тъахтиныл бадтис, афтæмæй. Уæздандзинады тыххæй сыстынмæ хъавыд, фæлæ йæ бацауджытæ нæ бауагътой. Алыкка йæ фарсмæ æрбадт, Хадзыбатыр сияхсы лæудæй лæууы. Кæрæдзийы куыдтæ, цытæй афæрстытæ кодтой.

Мад хабар куы бамбæрста, уæд Динамæ фæсидт æмæ чызг дыккаг уатæй рауад.

Бирæ радзур-бадзурты фæстæ чызг куы ницы ком лæвардта, уæд Гылойæн Алыкка æмæ Хадзыбатыр хæрзæхсæв загътой æмæ тæргайхуызæй рахызтысты уынгмæ.

Мад æмæ чызг дыууæйæ куы аздадысты, уæд Гыло афтæ:

– Дæуæн алы газет æмæ радиоты дæ ном чи айхъуысын кодта, уыдон дæр дæхи хуызæн...

Динаæ зæрдиаг худтæй ахудт.

– Омæ сæ ардаугæ скодтон? Æви ме ‘взаг уыдонæн лæгъстатæй тæнæгдæр сси?.. Кусын хъæуы æмæ мæ бон цы у, уымæй архайын... Хъæлдзæгхуызæй дзуапп радта, цæмæй рынчын мадæн уæлдай зæрдæниз ма сараза, уый тыххæй...

Дуар æнæнхъæлæджы айгом, æмæ хъæусоветы сæрдар Миха къæсæрæй æрбадзырдта:

– Цы фестут?!

– Мæнæ бæргæ стæм, мидæмæ рахиз мæ мадырвад.– Дзуапп радта Гыло, æмæ нæлгоймаг уатмæ æрбахызт. Йæ худ рагъæнныл ацауыгъта æмæ стъолы фарсмæ æрбадт.

– Уæ уынгты цыд фæдæн æмæ, зæгъын, æххæст дæу дæр абæрæг кæнон... Куыд у, нæма рæвдзæдæр кæныс, æви?.. Кæйдæр зæронд усы митæ дыл ма ныххæцæнт! Уымæн дæр-иу йæ ныхы бын куы срыст, уæд йæ зæрдæсæрыл хæцыд...

Миха хъазаг адæймаг кæй у, уый Гылойæ хуыздæр чи зыдта, æмæ йæм кæд æппындæр нæ цыд, уæддæр æнæ бахудгæ нæ бафæрæзта.

– Тæхуды, дæу зæрдæйæ иу къæртт! – Бафиппайдта.

– Уæртæ дын уый зæрдæйы къæртт хуыздæр уыдзæн. – Динамæ амоны Миха. Рæхджы тæккæ сæйрагдæр Советмæ депутатай кæй æвзардыстæм, уымæн йæ зæрдæ сыгъдæгдæр æмæ фидардæр у! Мæтæй мæлыс, ахæм æууæнк кæуыл ис!..

Гыло йæ къух куы ауыгъта, уæд æй Миха афарста:

– Цы?

– Нæ комы... Æрдæбон ын Алыкка æмæ Хадзыбатыр бирæ фæдзырдтой цæмæйдæрты афарсыны тыххæй æмæ сæм нæ байхъуыста.

– Гъей, алывыдтæ дын ныккалдзынæн! – Динамæ фездæхт Миха.– Чындзхæссæг дæ исчи хоны, æви уый цавæр дзуапп у адæмæн?

Йæ хæстæгæн йæ хъуыды æргом æнæ зæгъгæ нал бафæрæзта Дина. Уымæй дæр худгæбылæй:

– Цæй, мæнæ ма æцы рæмпæгхæрды хуызæн цæсгомимæ дæлдæр куыннаæ арвитут! Чидæр фæндырдзæгъдæгæн куыд загъта: «Дæ къухтæ бæргæ сызгъæрин сты, фæлæ ма фыдгул дæумæ бакæсæд»... Уыйау æз дæр...

Миха тынг æхсызгонæй, йецагæй ныххудтис.

– Æ, дæ хъуыдытæ æмæ дæ зонды хуызæн суай!.. Гъемæ дзы кæд-иу дæу хуызæн нæ разына, уæд-иу æмбойны фæстæмæ фæзил!.. Парти, ма хуры чысыл, цæсгомæн йæ хæнкъуытæм нæ кæсы, фæлæ йæ сыгъдæгдзинадмæ, удыхъæд æмæ зондахастмæ, адæймаджы хъуыддæгтæ æмæ адæмы фæндонмæ... Бамбæрстай?!

Михайы ныхæстæй фæныфсджындæр, фæуæндондæр Дина.

– Омæ, Миха, депутатæй уæвын стыр хъуыддаг у æмæ куына сарæхсон, ма ныфс æм нæ хæссын...

– Сарæхсдзынæ! Иннæтæ дæр депутаттæй нæ райгуырынц. – Дзуапп ын радта Миха æмæ ма йæ ныхæстыл бафтыдта: – Ууыл нал дзурдзыстæм, фæлæ дæ Мæскуымæ цауынмæ дзæбæх къаба хъæудзæн æмæ дын уый мæнæй. Ахæм йед, – къухтæй амоны, – хуымæтæджы хуыдтытæ нæ, фæлæ дзæбæх хуыд, дзæбæх! Ам нæхи тъебæра хуыйджытæ ницы сарæхсдзысты, фæлæ горæтмæ фæцаудзыстæм...

Æмæ Миха, æцагæйдæр, йæ ныхас нæ фæсайдта. Æвзæрстыты фæстæ Динайы фæндараст куы кодтой, уæд станцамæ цы адæм æрæмбырд, уыдон ыл сæ цæстытæ æрæвæрдтой. «Къодахыл цыфæнды къаба куы скæнай, уæддæр къодахæй зындзæнис, фæлæ уый хæрзконд у æмæ йыл тынгдæр уымæн фидауы», – дзырдтой сылгоймæгтæ.

Гылойæн йæ зæрдæйы рыст кæдæмдæр фæлыгъд æмæ уый дæр станцамæ фæцыд. Динаæ вагонмæ куы бахызт æмæ гом рудзынгæй куы ракаст, уæд мады цæстытæ рауымæл сты фырцинæй. Искуыма нæ: йæ дæрзæгкъух чызг – Бæстæйы сæйраг Советы депутат.

Поезд куы анкъуысыд, уæд Миха Динамæ хъæр кæны:

– Кремлы дзæбæх тамакотæ уай кæндзысты æмæ мын-иу дзы слас! Хъусыс, ма дæ ферох уæд!

Чызг æм йæ сæр батылдта. Мамег та афтæ банхъæлдта, æмæ уымæн зæгъы хицæнæй хæрзбон... Чи зоны, афтæ дæр уыд...

АРВИСТОН

ЭЗОПЫ АЕМБИСАЕНДТÆ

143. Домбай æмæ гал

Домбай сфæнд кодта егъау галы бахæрын æмæ йæ куыст райдыдта гæдыбыд ныхæстæй. Дзуры йын, фыс, дам, нывондæн æрхастон æмæ дæ хонын. Йæ зæрды та уыди: гал куыддæр фынджы уæлхъус æрхуисса, афтæ йыл йæхи ныццæвдзæни. Гал æрбацыд, уæдæ цы уыдаид. Кæсы æмæ агтæ – бирæ, стыр уæхстытæ, фысæн та дзы йæ кой, йæ хъæр дæр нæй. Гал æнæдзургæйæ йæхи иуварс райста. Домбай йын уайдзæфтæ кæны, тæргай, дам, фæдæ æви цæмæн араст дæ, цы, дам, нæ фæцыди дæ зæрдæмæ. Уæд ын гал афтæ: «Уынын æй, ам фыс нæ, фæлæ гал æрхæссынмæ хъавынц нывондæн».

Аембисонд æвдисы: æмбаргæ адæймаг фыдгæнджыты хин митæ уайсахат раиртасы.

145. Домбай æмæ дельфин

Домбай денджызы былты тезгъо кодта, ауыдта дельфины æмæ йæм дзуры, цæй, æмæ, дам, мæ цæдисæмбал су, ды, дам, денджызы цæрджыты паддзах дæ, æз та, зæххыл цы цæраæгойтæ ис, уыдоны паддзах. Дельфин æхсызгонæй сразы. Иуцасдæры фæстæ домбайы бахъуыди хъæддаг галимæ тох кæнын æмæ дын дельфинмæ куы ныхъхъæр ласид, баххуыс мын кæн, зæгъгæ. Дельфины денджызæй рацæуын бæргæ фæндыди, фæлæ йæ бон нæ уыд, æмæ дын æй домбай гадзрахатæйцæуæг куы рахонид. Уæд ын дельфин ахæм дзуап радта: «Мæн ма хон аххосджын, фæлæ æрдзы – денджызы цæрын мын уый саккаг кодта».

Адæймаг дæр хъуамæ йæхицæн цæдисæмбал агургæйæ рагацау базона, бахъуаджы сахат ын баххуысхъом чи фæуыздæн, уый.

146. Мыстæй чи фæтарст, уыцы домбай

Фына́й домбайæн йæ хæмхудтæм мыст ысбырыди, стæй лидзæг фæци. Домбай фесхъиудта æмæ алырдæмты рагæпп-багæпп система, чи куыдз, чи хæрæг мæм бауæндыди, зæгъгæ. Рувас æй уыцы хуызæнæй куы федта, уæд ыл йæхи худæгæй схаста: домбай, дам, куы дæ уæд мыстæй куыд фæтарстæ! «Мыстæй нæ фæтарстæн, фæлæ, бынтон æдзæсгом кæй у, уый тыххæй афтæ рамæсты дæн!»

Æмбисонд амонь: æмбаргæ адæймаг хъуамæ лыстæг хъуыд-дæгтыл дæр былысчъыл ма кæна.

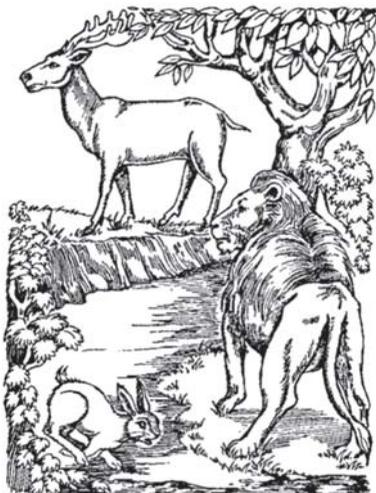
147. Домбай æмæ арс

Домбай æмæ арс саг амардтой æмæ тох самадтой: иу дæр загъта «мæн у», иннæ дæр. Кæрæдзийæн ахæм митæ бакодтой æмæ дыууæйæ дæр æрдæгмардæй зæххыл афæлдæхтысты. Уыцы афон сæ рæзты рувас фæцайцыди, саджы мардмæ фæлæбурдта æмæ йæ афардæг ласта. Домбай æмæ арсæн сæ бон сыстын нал уыд, æрмæст ма тыхтæ-фыдтæй сфæрæзтой: «Бафсис нын ницæмæй ис! Цæвиттон, утæппæт фыдæбæттæ рувасы пайдайæн фæкодтам!»

Адæмæй дæр бирæтæн сæ куысты бæркæдтæ арæх æндæр искæй бавæййынц.

148. Домбай æмæ тæрхъус

Домбай тæрхъусы фына́йæ ссардта æмæ, гъа ныр æй бахæрон, куыд загъта, афтæ йæ рæзты саг æрбазгъордта. Домбай тæрхъусы фæуагъта æмæ саджы фæдыл ныййарц. Тæрхъус фехъал æмæ лидзынмæ фæци. Домбай саджы бираæ фæсырдта, фæлæ йæ нæ баййæфта æмæ фæстæмæ тæрхъусмæ æрбаздæхти. Фæлæ ма цæй тæрхъус æмæ цæй цыдæр! Уæд домбай лæф-лæфгæнгæйæ загъта: «Æдылы кæд нæ дæн, уæд мæ къухы цы амæддаг уыд,

уый цæмæн фæуагътон æмæ уыцы æнæхайыры саджы фæдыл цы ныббындз дæн».

Адæмæй дæр ис ахæмтæ: æфтиаг сæм фаг ваййы, фæлæ сыл кæрæфниз бахæцы, æмæ сæм цы уыдис, уымæй дæр æнæхай фæвæйыинц.

149. Домбай, хæрæг æмæ рувас

Домбай, хæрæг æмæ рувас сфæнд кодтой иумæ цæрын. Гъемæ иуахæмы ацыдысты цуаны. Бирæ фæфос кодтой, æмæ домбай хæрæгæн афтæ, байуар, дам, нæ фæллоу. Хæрæг æртæ æмхуызон хайы скодта амæддæгтæй æмæ домбайæн загъта, равзар, дам дзы дæхицæн иу. Домбай смæсты, хæрæджы бахордта, стæй рувасæн афтæ, байуар, дам, амæддæгты. Рувас амæддæгты, иу ран самадта, æрмæст дзы цыдæр зына-нæзына хай фæхибар кодта æмæ домбаймæ дзуры, айс дæхицæн хай, зæгъгæ. Уæд дын домбай рувасы куы бафæрсид: «Чи дæ сахуыр кодта афтæ дæсны уарын?» Рувасæн йæ дзуап цæттæ уыди: «Кæй бахордтай, уыцы хæрæг!»

Æмбисонд æвдисы: адæймагæн йæ хæстæджытæй искæуыл æнамонд хабар куы ‘рцæуы, уæд ын уый фæвæйы зонды хос.

150. Домбай æмæ мыст

Мыст сбырыди фынай домбайы рагъмæ. Домбай фехъал, мысты рацахста æмæ йæ хъуамæ ахордтаид. фæлæ йын мыст лæгъстæтæ кæнын байдыдта, ауадз, дам мæ æмæ дын дæ хорз искæд истæмæй бафиддынæн. Домбай йæ хъæлæсы дзаг ныххудт æмæ ауагъта мысты. Æцæгæй дæр мыст иуахæмы стыр хорзы бацыди сырдытты паддзахæн. Домбай цуанæтты къухмæ бахауди. Уыдон æй бæндæнæй бæласмæ бабастой. Мыст ын йæ богъта фехъуыста, æрбабырыд æмæ бæндæн æхсынын байдыдта. Домбай фервæзти, уæдæ цы уыдаид. Уæд ын мыст афтæ: «Ды мыл кæл-кæлæй худтæ, нæ дæ уыр-

ныдта, баххуыс дын кæндзынæн, уый. Ныр æй зондзынæ, мыст дæр æбузн кæй нæу, уый».

Æмбисонд æвдисы: тыхджынты дæр бахъуаджы сахат æдыхты æххуыс бахъæуы.

151. Домбай æмæ хæрæг

Домбай æмæ хæрæг бауынаффæ кодтой: «Цæй æмæ, иумæ цæрæм». Райдыдтой иумæ цæрын, уæдæ цы уыдаид. Гъемæ дын иуахæмы цуаны куы ацæуиккой. Хъæддаг сæгътæ кæм уыдысты, уым æрлаууыдысты. Домбай баззад лæгæтмæ бацæуæны цур, хæрæг та мидæмæ бабырыд æмæ йæ хъæлæсы дзаг уасын райдыдта, цæмæй сæгътæ æддæмæ ралидзой æмæ сæ домбай ахса. Домбай сæгътæй дзæвгар куы ныццагъта, уæд хæрæг рацыд æмæ йæ фæрсы, хорз, дам, нæ фæдæн сæгътæн. Домбай йын дзуапп радта: «Иттæг хорз! Æз мæхæдæг дæр дæ хъæрахстæй фæтарстæин, хæрæг дæ, уый куы нæ зыдтаин, уæд».

Адæмæй дæр бирæтæ сæхицæй æппæлын райдайынд, иттæг хорз сæ чи зоны, уыдоны цур, æмæ худæджы уавæры бахауынд,

152. Лæгмар æмæ тутабæлас

Иу стигъæг фæндагыл лæг амардта; адæм æй фæдтой æмæ йæ сурын байдыдтой. Лæг тутамæстæй лыгъди, уæдæ цы уыдаид. Фæндагыл-иу ыл чи амбæлд, уыдон-иу æй бафарстой, дæ къухтæ дам тугæйдзаг цæмæн сты, зæгъгæ. Лæг сын дзуапп лæвардта, тутабæласмæ, дам, сбырыдтæн. Уалынджы йæ фæдисæттæ æрбайæфтой, рацахстой йæ æмæ йæ тутабæласмæ бабастой. Уæд дын тутабæлас куы 'рдзурид стигъæгмæ: «Лæг кæй амардтай, уый иу хъуыддаг у, фæлæ ма ноджы мæн дæр аххосджын кодтай».

Туырздзæй хæларзæрдæ чи рахæссы, уыцы адæймагтæ дæр хатгай маestyгæр свæйынд, хахуыртæ сыл куы фæчындыуы, уæд.

153. Бирæгътæ æмæ фыстæ

Бирæгътæ фысты дзугмæ балабурынмæ хъавыдысты, фæлæ сæ къухы не 'фтыд, уымæн æмæ дзуг хъахъхъæдтой цуанон куйытæ. Уæд бирæгътæ сфæнд кодтой хинæй архайын. Фыстæм минавæрттæ барвыстой, куйытæ, дам, уе знæгтæ сты, уыдон

аххосæй, дам, сфыдæх стæм сыхахимæ æмæ сæ махмæ раттут. Уæд, дам, уемæ хæларæй цæрдзыстæм. Фыстæ сразы сты æмæ куйыты бирæгътæм радтой. Уыйадыл фыстæ æвагæсæгæй баззадысты, æмæ сæ бирæгътæ ныццагътой.

Паддзахæдты хабар дæр афтæ у: адæмы фæтæгты знаджы амæддаг куы скæнынц, уæд æй сæхæдæг дæр нæ бамбарынц, афтæмæй бабын вæйынц.

154. Бирæгъ æмæ бæх

Бирæгъ быдырты зылд æмæ бафтыди хъæбæрхоры хуыммæ. Хъæбæрхор ын, ай-гъай, хæрынмæ нæ бæззыд æмæ дарддæр араст. Иу ран бæхыл амбæлд æмæ йæ хуыммæ бакодта, ацы хуым, дам, дæуæн ауæрстон, æфсиртæ, дам, куы феууилыс, уæд дæ мыртт-мыртт мæ хъустæн æхсызгон вæййы. Уæд ын бæх ахæм дзуапп радта: «Ехх, мæ хæлар, бирæгътæн Хуыцау хъæбæрхор хæрын куы саккаг кодтаид, уæд дæ уæцъæфы разæй дæ хъусты кой нæ ракодтаис».

Æмбисонды хъуыды: æрдзæй чъизи уды хицау чи уа, ууыл æууæнк нæй, ард дын куы хæра, уæддæр.

157. Бирæгъ æмæ сæгъ

Сæгъ къардиуы сæрмаæ хызт. Бирæгъ æй ауыдта, фæлæ йæм схизын йæ бон нæ уыд æмæ йын лæгъстæтæ кæнын байдыдта, мæнæ дам, дæлæмæ рацу, науæд, дам, былæй рахаудзынæ. Ам та, дам, уыгæрдæн зайæгхалæй йемыдзаг у. Фæлæ йын сæгъ дзуапп радта: «Æз уым зад

кæрдæгыл хизон, уый мæт дæ нæй, фæлæ дæм хæрын цауы, хæрын».

Раст афтæ у æнаккаг адæймæгты хабар дæр: рæстудтимæ мæлгъæвзагæй фæдзурынц, сæ зæрдæты та фыдвæндтæ æмбæхст вæййы.

160. Бирæгъ æмæ фыс

Куыйтæ йæ пырх кæмæн акалдтой, иу ахæм бирæгъ хуыссыди хъæды кæрон. Йæхицæн холы самал кæнын дæр йæ бон нæ уыд. Уалынджы дын иу фысы ауыдта æмæ йын лæгъстæ кæнын байдыдта: «Мæ дойны мын басæтт, холы та мæхæдæг самал кæндзынæн». Фыс ын дзуапп радта: «Дæ дойны дын куы басæттон, уæд дын холы та мæхæдæг суыдзынæн».

Æмбисонд æвдисы, мæнгардæй чи архайы, ахæм фыд-зæрдæ адæймаджы.

ЦИТАТÆТÆ

* * *

Сау мылазон замантæ-иу куы скодта, уæд адæмæн разамынд лæвардтой динæ æххуысæй. Уымæн æмæ мæйдары æппæтæй хуыздæр фæндагамонæг у куырм: ахæм рæстæг уый цæстджынтæй хуыздæр зоны, кæуылты цауын хъæуы, уый. Фæлæ куы сбон уа, уæд фæндагамонæгæн куырмыты равзар, уый бынтон æдылы ми у...

Генрих Гейне

* * *

Царды уынартæ мын мæ риуы гуырын кæнынц æрхæндæг, зæрдæсæттæн хъуыдытæ. Цас ис нæ дунейы æгъатыр, æмтæры хъуыддæгтæ! Куыд сыл риссы мæ зæрдæ, куыд тынг мын агайынц мæ тугдадзинтæ! Æрмæстдæр куысты фæрцы фæрогдæр вæййынц уыцы æнахъинон ристæ, удхæрттæ. Фæлæ иунæг минут дæр куы фæцух вæййын куыстæй, уæд та мыл æртыхсынц удаисты æрхæндæг æмæ катый... Гъæй-джиди, искуы тыгъд быдыры фест, йе та хъæды!

* * *

Нәй, ма фәйнафәрсты цы цард дугъ кәны, уый мын әппындәр ад нә кәны. Цас дзы арфдәр ныгъуылай, уыйбәрц әнәуынондәр кәны. Сәнәй уәлдай мын нәу: цас дзы фылдәр нуазай, уыйбәрц дәм әлгъагдәр кәсдзән. Әрмәст минуты бәрц куы айрох кәнай дә алыварс дуне, уәд сәры әнахуыр фантази гуырын байдайы: дә цәстытә бацьынд кән, адәймаг кәм нәй, ахәм әдзәрәг ранмә ацу – сау әрнәг хъәдмә, хәлхәлгәнаг доны былмә әмә здыйау уәззау хъуыдытә фәдзур әгуыппәг әнусон бәласән, тыбар-тыбургәнгә иудадзыг дугъы чи уайы, уыцы цәугәдонән..

Васили Ключевский

* * *

Куыд мәгуыр у, әхца йеддәмә кәмә ницы ис, уый!

Артуро Граф (1848 – 1913)

Фыдыус нә, фәлә мад

Ростовы сырдоны бирә азты иумә цардысты сыл горилла Мотя әмә нәл Керхе. Кәд кәрәдзи бирә уарзтой, уәддәр сын цот рауадзын нә бантысти. Керхе амард инфарктәй, әмә дыууиссәдз-аздыд Мотя иудадзыг хъыг кодта, цәрынхъом нал уыд, әдзәрәг-әмәләг фәци, сахатгәйттә куыдта йә цардәмбалы мысгәйә.

Фәлә иуахәмы йә къалатийы цурмә әрбацыди гәдыйы ләппын. Мотя йыл йә цәст әрәвәрдта, сцымыдис. Стәй йә йә егъау дзәмбийә арәхстгай байста мидама. Гәдыйы ләппын нә фәтарсти, фырәхцонай ма «зарын» дәр байдыдта. Уәдәй фәстәмә гәды (ном ыл сәвәрдтой Антрацит) Мотяйән сси хи хъәбулы хуызән. Фыццаг бонты йә горилла йә цурай никәдәм уагъта, фәлә йын фәстагмә бархийә цәуыны бар радта. Ныр Антрацит исчердәм

куы фæраст вæййы, уæд æм Мотя аивæй йæ хъус фæдары.
«Мад» æмæ «фырт» ныр дæс азы дæргъы кæрæдзийæ нæ
хицæн кæнынц.

АиФ, 2016, №11

КОБАНСКАЯ МЕТРОПОЛИЯ

Уникальный исторический комплекс должен стать музеем, считают археологи.

Археологи обнаружили в Северной Осетии древнее поселение Сауар, жителей которого хоронили в могильнике Гастон Уота. Поселение уникально – это был производственный посёлок, где жили и трудились гончары и металлурги.

Северо-Кавказская экспедиция Государственного Исторического музея уже 33 года исследует древнее поселение в Ирафском районе Северной Осетии. Чем так привлекателен этот регион для учёных-археологов, рассказывает начальник экспедиции, кандидат исторических наук Александр Мошинский.

Климат «поднял»

«Название культура получила в XIX веке по открытому в селе Верхний Кобан первому могильнику. Его полностью разграбили. Та же участь постигла могильники Беахни-Куп у села Чми, Фаскау у села Галиат и Верхняя Рутха у сёл Донифарс и Кумбулта. Десятки тысяч предметов – в музеях Москвы, Петербурга, Парижа, Берлина, Лондона, Вены. Часть пропала безвозвратно. Вырванные из исторического контекста вещи, какими бы замечательными они не были, утратили важнейшую информацию для истории, – констатирует Мошинский».

Попытки найти новые могильники и поселения кобанской культуры в горах Северной Осетии до 1980-х особого успеха не имели. Да и Северо-Кавказская экспедиция ГИМ первые три года результатами не радовала. Пока в 1985-м не удалось обнаружить в разграбленном больше века назад могильнике Верхняя Рутха в чудом уцелевшей части погребения сосуда первой половины II тысячелетия до н.э. Все они – из разных археологических культур того времени. Это остатки комплекса, принадлежавшего первым поселенцам Дигорского ущелья. Теория смешения населения

разных территорий в эту эпоху появилась в результате раскопок степных курганов Ставрополья. Исследования в Горной Дигории её подтвердили. Изменение климата на рубеже III и II тысячелетий до н.э. вынудило племена, жившие в степях и предгорьях Кавказа, уйти с обжитых мест и подняться в горы.

Ковали на продажу

– В 1987-м удалось остановить уничтожение памятника – неожиданно вблизи буровой обнаружили могильник. Местные жители рассказали, что при работах встречаются необычные предметы. Поначалу археологи нашли в бульдозерном отвале наконечник скифской стрелы V в. до н.э., а после раскопали уникальный могильник Гастон Уота. Исследовали его 11 лет. В том же году обнаружили поселение Сауар, жителей которого хоронили в могильнике Гастон Уота.

Поселение абсолютно уникально – это производственный посёлок, настоящий «Город мастеров». Здесь в V-IV вв. до н.э. жили и трудились гончары и металлурги. Площадь Сауара выше полутора гектаров, раскрыто – 800 квадратных метров. Здесь 8 гончарных и 7 металлургических мастерских, мастерские углежога и костореза. Прекрасно сохранившиеся гончарные и металлургические горны, инструменты, заготовки позволяют восстановить процесс производства! Такой исторической реконструкции на Северном Кавказе ещё не было!

Количество мастерских свидетельствует: изделия шли на продажу. Здесь ковали мечи, подобные скифским, в большом количестве – наконечники копий, отливали поясные пряжки «дигорского» типа, браслеты и височные подвески. И даже культовые штампы, скорее всего для культовых хлебцев. Уникальные литейные формы для отливки таких штампов (хранятся в Национальном музее РСО-А).

Один-единственный

– Поселение Сауар обязательно должно стать музеем. Это очень важно для подрастающего поколения, местным школьникам нужно знать историю родной земли, мало кто может похвастаться, что рядом – такой уникальный памятник. Необходимо построить лёгкий павильон, профессионально закрепить глино-

битные гончарные горны, каменные стены. Такой объект, где будет воссоздан центр древних ремесленников, привлечёт и жителей республики, и многочисленных туристов. Тем более что в Горной Дигории – Национальный парк Северной Осетии и целая сеть туристических баз. Но средств на создание первого и единственного в своём роде Музея Древних Мастеров нет. Есть надежда, что с помощью господдержки, грантов, спонсоров, неравнодушных к истории малой Родины людей этот проект удастся воплотить. Хочется верить, что это место не будет застроено. А опасения есть – в этом полевом сезоне на поселении Сауар появились геодезисты, выполняя заказ снять план для постановки на кадастровый учет. В экспедиции их появление расценили как знак – землю хотят купить. Для памятника археологии это катастрофа. Нет никакой гарантии, что возможные владельцы не начнут ровнять бульдозером площадки для построек, уничтожая древний культурный слой и драгоценные остатки древних производств. Примеров такой деятельности на памятниках археологии, увы, немало.

*Подготовила Елена Евдокимова
Фото из архива Александра Мошинского*

От редакции. В местной администрации «АиФ-СК» заверили, что планов по застройке ни на самом поселении, ни вблизи него не было и нет.

АиФ-СК, 2015, №45

ТÆФÆРФÆС

ХЪАЙТЫХЪТЫ Азæмæт

Ирон литературæйыл æрцыди стыр зиан. 2016 азы 3 майы, Уæлахизы Стыр бæрæгбонæй къорд боны раздæр, 93-аздыдæй йæ цардæй ахицæн Хъайтыхъты Беслæны фырт Азæмæт.

Азæмæт райгуырди 1923 азы 6 августы Уæлладжыры комы Ходы хъæуы. Астæуккаг скъола каст фæуыны фæстæ куыста Садоны æрзæткæхæны, стæй комбинаты. 1941 азы бархийæ ацыди Фыдыбæстæйы Стыр хæстмæ. Хъазуатонæй хæцыди Сталинграды бынмæ, Курскы къæлæты æмæ Киев фыдгултæй байсыныл тохты. Фæцис авд цæфы. Йе сгуыхтыты тыххæй райста бирæ хæрзиуджытæ: Сырх Стъалыйы орден, Кады III-аг къæпхæны орден, Фыдыбæстæйы хæсты I къæпхæны орден æмæ 16 майданы.

Азæмæт фыста æмдзæвгæтæ дæр, фæлæ уæлдай тынгдæр фæхайджын и таурæггæнæджы курдиатæй. Иууыл зындгонддæр сты йæ таурæгъты чингуытæ «Зынаргъ дур» (1984), «Фыййауы лæдзæг» (1989), «Амондуарджытæ» (1994) æмæ «Хæхты таурæгътæ» (2013).

Журнал «Мах дуджы» йæ уацмыстæ цыдысты 1960 азæй фæстæмæ. Уыди нæ иузæрдион автор.

Нæ хистæр хæлар, сыгдæгзæрдæ, æфсармджын æмæ уæздан Азæмæты рухс ном махæй рох нæ уыдзæн. Йæ таурæгътæ та цæрдзысты, цалынмæ Иры зæххы ирон дзырд хъуыса, уæдмæ.

«Мах дуджы» кусджытæ

Цъары фæрстыл:

- 2. Чызджы сурæт.*
- 3. Хъæууон постхæссæг.*
- 2. Кадæггæнæг.*

* * *

*Шеф-редактор
Корректор
Дизайн
Компьютерный набор*

*Ирида КОДЗАТИ
Заира КАРАЦЕВА
Залина ГУРИЕВА
Марина КИРГУЕВА*

* * *

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы
по надзору в сфере связи, информационных технологий
и массовых коммуникаций по РСО-Алания.

Свидетельство о регистрации ПИ № ТУ 15-00107 от 10 декабря 2014 г.

Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.

*Журналмæ цы кæухфыстытæ цæуы, уыдон редакци рецензи нæ кæны,
стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.*

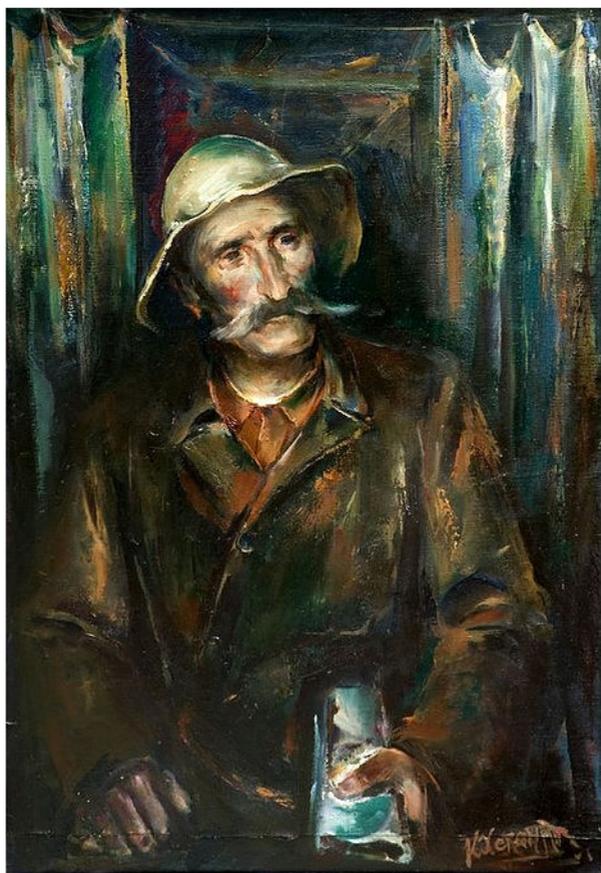
Учредитель и издатель:
Министерство культуры РСО-Алания.
362040. г. Владикавказ, ул. Джанаева, 20.

*Адрес редакции: 362015, г. Владикавказ, пр. Коста 11.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru; http: // www.mahdug.ru.
Тел.: гл. редактор – 25-09-64; зам. гл. редактора, отдел прозы – 25-20-52;
отдел поэзии, корректор – 25-09-74; бухгалтерия – 25-22-47.*

Подписано к печати 25.05.16. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1.
Гарнитура шрифта MuZl. Печать офсетная. Усл. п. л. 8,37. Учетно-изд. л. 7,27.
Тираж 1100 экз. Заказ № 289. Цена свободная.

Выход из печати 30 июня 2016 г.

Отпечатано в ОАО «Осетия-Полиграфсервис»
РСО-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати.

Индекс 73247